
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

Acc No: 531 M1030

Title:- अष्टाध्यायी

Author: पाणिनी

Date: 1794

Subject:- व्याकरण

पेज:- 73

३८

॥हे पोथि अष्टाध्यायि प्रारं १५ः॥पाने ७१॥

२० श्रीगणेशायनमः ।। श्रीवेदपुरुषायनमोनमः ।। ॐ येनाक्षरसमाम्नाय राम०
मधिगम्यमहेश्वरात् ।। कृत्स्नंव्याकरणंप्रोक्तंतस्मैपाणिनयेनमः ।।१।।
येनधौतागिरःपुंसांविमलैःशब्दवारिभिः ।। तमश्चाज्ञानजंभिन्नंतस्मै
पाणिनयेनमः ।।२।। वाक्यकारंवररुचिंभाष्यकारंपतंजलिं ।। पाणिनिं १
सूत्रकारंचप्रणतोस्मिमुनित्रयं ।।३।। ॐ अइउण् । ऋऌक् । एओङ् ।
ऐऔच् । हयवरट् ।। लण् ।। ञमङणनम् ।। झभञ् । घढधष् । जबग
डदश् । खफछठथचटतव् । कपय् । शषसर् । हल् । इतिप्रत्याहारसू

ऋाणि ॥१॥ वृद्धिरादैच् । अदेङ्गुणः । इकोगुणवृद्धी । न धातुलोप आर्धधातुके ॥ क्ङि
ङिति च । दीधीवेवीटां । हलोनंतराः संयोगः । मुखनासिकावचनोनुनासिकः । तु
ल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं । नाज्झलौ । ईदूदेद्द्विवचनं प्र[illegible]गृह्यं । अदसोमात् । शे । नि
पात एकाजनाङ् । ओत् । संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । ऊञः । ऊँ । ईदूतौ च सप्तम्य
र्थे । दाधाघ्वदाप् ॥१॥ आद्यंतवदेकस्मिन् ॥ तरप्तमपौ घः ॥ बहुगणवतुडति संख्या ।
ष्णांता षट् । डति च । क्तक्तवतू निष्ठा । सर्वादीनि सर्वनामानि । विभाषा दिक्समासे ब
हुव्रीहौ । न बहुव्रीहौ । तृतीयासमासे ॥ द्वंद्वे च । विभाषा जसि । प्रथमचरमतया

ल०
राम०

त्यार्द्धकतिपयनेमाश्च। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां।
स्वमज्ञातिधनाख्यायां। अंतरंबहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ स्वरादिनिपातमव्ययं। तद्धि
तश्चासर्वविभक्तिः। कृन्मेजंतः। क्त्वातोसुनकसुनः॥२॥ अव्ययीभावश्च। शि सर्वना
मस्थानं। सुडनपुंसकस्य। नवेतिविभाषा। इग्यणः संप्रसारणं। आद्यंतौटकितौ।
मिदचोंत्यात्परः। एचइग्घ्रस्वादेशे। षष्ठीस्थानेयोगा। स्थानेन्तरतमः। उरण्रपरः।
अलोंत्यस्य। ङिच्च। आदेः परस्य। अनेकाल्शित्सर्वस्य। स्थानिवदादेशोनल्विधौ।
अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। नपदांतद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज
श्चर्विधिषु। द्विर्वचनेचि। अदर्शनंलोपः॥३॥ प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः। प्रत्ययलोपप्र

२
२

3

स्य लक्षणं। न लुमतांगस्य। अचोंत्यादि टि। अलोंत्यात्पूर्व उपधा। तस्मिन्निति निर्दि
ष्टे पूर्वस्य। तस्मादित्युत्तरस्य।। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा।। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्य
यः।। तपरस्तत्कालस्य। आदिरंत्येन सहेता। येन विधिस्तदंतस्य। वृद्धिर्यस्याचामादि
स्तद्वृद्धं। त्यदादीनि च। एङ् प्राचां देशे। ७५। वृद्धिराद्यंतवद्व्ययीभावः प्रत्ययस्य लु
लूं पंचदश। इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।। गाङ्कुटादिभ्योञ्णिन्ङित्। विज इट्। वि
भाषोर्णोः।। सार्वधातुकमपित्। असंयोगाल्लिट् कित्। इंधिभवतिभ्यां च। मृडमृदगुधकुष
क्लिशवदवसः क्त्वा। रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च। इको झल्। हलंताच्च। लिङ्सि
चावात्मनेपदेषु। उश्च। वा गमः। हनः सिच्। यमो गंधने। विभाषोपयमने। स्थाघ्वो

अष्टा० रिच्च। नक्कोसेट्। निष्ठाशीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः। मृषस्तितिक्षायां।१। उदुपध
द्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यां। पूङः क्त्वा च। नोपधात्थफान्ताद्वा। वंचिलुञ्च्यृतश्च। तृषि
मृषिकृषेः काश्यपस्य। रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः। उच्चै
रुदात्तः। समाहारः स्वरितः। तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वं। एकश्रुति दूरात्संबु
२ द्धौ। यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु। उच्चैस्तरां वा वषट्कारः। विभाषा छंदसि। न सु
ब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः। देवब्रह्मणोरनुदात्तः। स्वरितात्संहितायामनुदात्ता
नां। उदात्तस्वरितपरस्य संनतरः।२। अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। तत्पुरुषः समानाधि
करणः कर्मधारयः। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते।
× नीचैरनुदात्तः।।५

अर्थवदधातुरप्रत्ययः। प्रातिपदिकं। कृत्तद्धितसमासाश्च। ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप
दिकस्य। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। लुक्तद्धितलुकि। इद्गोण्याः। लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने।
विशेषणानां चाजातेः। तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्। लुब्योगाप्रख्यानात्॥ योगप्रमा
णे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्। प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्। कालोप
सर्जने च तुल्यं। जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां। अस्मदो द्वयोश्च।
फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे॥२॥ छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं। विशाखयोश्च। ति
ष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं। सरूपाणामेकशेष एकविभ
क्तौ। वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। स्त्री पुंवच्च। पुमान्स्त्रिया। भ्रातृपुत्रौ स्वसृ
दुहितृभ्यां। नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां। पिता मात्रा। श्वशुरः श्वश्र्वा

अष्टा० स्पहारीनिसर्वैर्विस्यं। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषुस्त्री॥७४॥ गाकुटाद्युपधादृच्छः छर
सिपुनर्वस्वोस्त्रयोदश॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ भूवादयो धातवः। उपदे
शेजनुनासिक इत्। हलन्त्यं। न विभक्तौ तुस्माः। आदिर्ञिटुडवः। षः प्रत्ययस्य। चुटू। लश
क्वतद्धिते। तस्य लोपः। यथासंख्यमनुदेशः समानां। स्वरितेनाधिकारः। अनुदात्तङित
आत्मनेपदं। भावकर्मणोः। कर्तरि कर्मव्यतिहारे। न गतिहिंसार्थेभ्यः। इतरेतरान्योन्योप
पदाच्च। नेर्विशः। परिव्यवेभ्यः क्रियः। विपराभ्यांजेः। आङो दोनास्यविहरणे॥५॥ क्रीडो
नुसंपरिभ्यश्च। समवप्रविभ्यः स्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च। उदोनूर्ध्वकर्मणि। उपान्म
न्त्रकरणे। अकर्मकाच्च। उद्विभ्यां तपः। आङो यमहनः। समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्ति
श्रुविदिभ्यः। निसमुपविभ्यो ह्वः। स्पर्द्धायामाङः। गंधनावक्षेपणसेवनसाहसिक्य

राम

४

प्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः। अधेः प्रसहने। वेः शब्दकर्मणः। अकर्मकाच्च। संमान
नोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः। कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि। वृत्ति
सर्गतायनेषु क्रमः। उपपराभ्यां। आङः उद्गमने॥ २॥ वेः पादविहरणे। प्रोपाभ्यां समर्था
भ्यां। अनुपसर्गाद्वा। अपह्नवे ज्ञः। अकर्मकाच्च। संप्रतिभ्यामनध्याने। भासनोपसंभा
षाज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषु वदः। व्यक्तवाचां समुच्चारणे। अनोरकर्मकात्। विभा
षा विप्रलापे। अवाद्ग्रः। समः प्रतिज्ञाने। उदश्चरः सकर्मकात्॥ समस्तृतीयायुक्तात्।
दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे। उपाद्यमः स्वकरणे। ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः। नानोर्ज्ञः। प्रत्याङ्भ्यां
श्रुवः। शदेः शितः। ३। म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च। पूर्ववत्सनः। आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयो
गस्य। प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु। समः क्ष्णुवः। भुजोऽनवने। णेरणौ यत्कर्म णौ चे

स कर्तानाध्याने। भीस्म्योर्हेतुभये। गृधिवंच्योः प्रलंभने। लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च। मिथ्योपपदात्कृञोभ्यासे। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। अपाद्वदः। णिचश्च। समुदाङ्भ्यो यमोग्रंथे। अनुपसर्गाज्ज्ञः। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं। अनुपराभ्यां कृञः। अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः॥४॥ प्राद्वहः। परेर्मृषः। व्याङ्परिभ्यो रमः। उपाच्च। विभाषाकर्मकात्। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः। निगरणचलनार्थेभ्यश्च। अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्। न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः। वा क्यषः। द्युद्भ्यो लुङि। वृद्भ्यः स्यसनोः। लुटि च कॢपः॥५॥ भ्वादयः। क्रीडोनुवेः। पादम्रियतेः। प्राद्वहस्तयोरहा। प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ आकडारादेका संज्ञा। विप्रतिषेधे परं कार्यं। यू स्त्र्याख्यौ

नदी। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। यामि। ङिति ह्रस्वश्च। शेषो ध्यसखि। पतिः समास एव।
षष्ठीयुक्तश्छंदसि वा। ह्रस्वं लघु। संयोगे गुरु। दीर्घं च। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्य
येंऽगं। सुप्तिङंतं पदं। नः क्ये। सिति च। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। यचि भं। नसो मत्वर्थे।
अयस्मयादीनि छंदसि॥१॥ बहुषु बहुवचनं। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। कारके।
ध्रुवमपायेऽपादानं। भीत्रार्थानां भयहेतुः। पराजेरसोढः। वारणार्थानामीप्सि
तः। अंतर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति। आख्यातोपयोगे। जनिकर्तुः प्रहतिः। भुवः प्रभ
वः। कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः॥ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां
ज्ञीप्स्यमानः। धारेरुत्तमर्णः। स्पृहेरीप्सितः। क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति को
पः। क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म। राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्व

अष्टा० स्य कर्त्ता ॥२॥ अनुप्रतिगृणश्च । साधकतमं करणं । दिवः कर्म च । परिक्रयणे संप्रदा ध्या०
नमन्यतरस्यां ॥ आधारोधिकरणं ॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म । अभिनिविशश्च । उपा
न्वध्याङ्वसः । कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितं । अकथितं च । गतिबुद्धि
प्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता सणौ । हृक्रोरन्यतरस्यां । स्वतंत्रः ६
६ कर्त्ता । तत्प्रयोजको हेतुश्च । प्राग्रीश्वरान्निपाताः । चादयोसत्वे । प्रादयः । उपसर्गाः
क्रियायोगे । गतिश्च ॥३॥ ऊर्यादिच्विडाचश्च । अनुकरणं चानितिपरं । आदरोना
दरयोः सदसती । भूषणेलं । अंतरपरिग्रहे । कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते । पुरोव्ययं । अ
स्तं च । अच्छगत्यर्थवदेषु । अदोनुपदेशे । तिरोंतर्द्धौ । विभाषा कृञि । उपाजेन्वाजे ।

(7)

साक्षात्प्रभृतीनि च। अनत्याधाने उरसिमनसी। मध्ये पदे निवचने च। नित्यं हस्ते पा
णावुपयमने। प्राध्वं बंधने। जीविकोपनिषदावौपम्ये। ते प्राग्धातोः॥४॥ छंदसि
परेपि। व्यवहिताश्च। कर्मप्रवचनीयाः। अनुर्लक्षणे। तृतीयार्थे। हीने। उपोधिके
च। अपपरी वर्जने। आङ्मर्यादावचने। लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्र
तिपर्यनवः। अभिरभागे। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। अधिपरी अनर्थ
कौ। सुः पूजायां। अतिरतिक्रमणे च। अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हास
मुच्चयेषु। अधिरीश्वरे। विभाषा कृञि। लः परस्मैपदं। तङानावात्मनेपदं॥५॥
तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्ये

अष्टा० शः । सुपः । विभक्तिश्च । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । ध्या०

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च । अस्मद्युत्तमः । शेषे प्रथमः । परः सन्नि

कर्षः संहिता । विरामोवसानं ॥२॥ आकडाराद्धुषु धनुप्रतिगृणश्चयोदिद्धंद्रसि

तिङो हृत्रा ॥ प्रथमोध्यायः समाप्तः ॥१॥ समर्थः पदविधिः । सुबामन्त्रिते पराङ्ग ७

७ वत्स्वरे । प्राक्कडारात्समासः । सह सुपा । अव्ययीभावः । अव्ययं विभक्तिसमीपस

मृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्य

संपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । यथासादृश्ये । यावदवधारणे । सुप्प्रतिना मात्रार्थे ।

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । विभाषा । अपपरिबहिरंचवः पंचम्या । आङ्म

(8)

सा

यद्यपि विष्येः। लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये। अनुर्यत्समया। यस्य चायामः। तिष्ठ
द्गुप्रभृतीनि च। पारे मध्ये षष्ठ्या वा। संख्या वंश्येन। नदीभिश्च॥३॥ अन्यपदार्थे च संज्ञायां।
तत्पुरुषः। द्विगुश्च। द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः। स्वयं क्तेन। खट्वा क्षे
पे। सामि। कालाः। अत्यन्तसंयोगे च। तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। पूर्वसदृशसमो
नार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः। कर्तृकरणे कृता बहुलं। कृत्यैरधिकार्थवचने।
अन्नेन व्यंजनं। भक्ष्येण मिश्रीकरणं। चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः।
पंचमी भयेन। अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः। स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्रा
णि क्तेन। सप्तमी शौंडैः॥२॥ सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च। ध्वांक्षेण क्षेपे। कृत्यैर्ऋणे। सं
ज्ञायां। क्तेनाहोरात्रावयवाः। तत्र। क्षेपे। पात्रेसंमितादयश्च। पूर्वकालैकसर्वजर

अष्टा० त्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन। दिक्संख्ये संज्ञायां। तद्धितार्थोत्तरपदसमा ध्य०
हारे च। संख्यापूर्वो द्विगुः। कुत्सितानि कुत्सनैः। पापाणके कुत्सितैः। उपमानानि सामा
न्यवचनैः। उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। विशेषणं विशेष्येण बहुलं।
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च। श्रेण्यादयः कृतादिभिः।
८ क्तेन नञ्विशिष्टेनान ॥१॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः। वृंदारकनाग ८
कुंजरैः पूज्यमानं। कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने। किं क्षेपे। पोटायुवतिस्तोककति
पयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः। प्रशंसाव
चनैश्च। युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। कृत्यतुल्याख्या अजात्या। वर्णो

वर्णेन । कुमारश्रमणादिभिः ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या । मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ४ ॥
समर्थोन्यपदार्थेस्मिन्सुप्सुसन्महदादन्त्रा ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।
पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । अर्द्धं नपुंसकं । द्वितीयतृतीयच
तृ४ तुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ कालाः परिमाणिना । नञ् ।
ईषदकृता । षष्ठी । याजकादिभिश्च । न निर्धारणे । पूरणगुणसुहितार्थसद
व्ययतव्यसमानाधिकरणेन । क्तेन च पूजायां । अधिकरणवाचिना च । कर्म
णि च । तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तरि च । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ कुगतिप्रादयः ।
उपपदमतिङ् । अमैवाव्ययेन ॥ १ ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां । क्त्वा च । शेषो

अष्टा०

बहुव्रीहिः। अनेकमन्यपदार्थे। संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये। दिङ्नामान्यन्तराले। तत्र तेनेदमिति सरूपे। तेन सहेति तुल्ययोगे। चार्थे द्वंद्वः। उपसर्जनं पूर्वं। राजदंतादिषु परं। द्वंद्वे घि। अजाद्यदंतं। अल्पाच्तरम्। सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ। निष्ठा। वाहिताग्न्यादिषु। कडाराः कर्मधारये॥२॥ पूर्वापराधरोत्तरं ततीयाप्रभृतीन्यष्टादश॥ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ अनभिहिते। कर्मणि द्वितीया। ततीया च होश्छंदसि। अंतरांतरेण युक्ते। कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे। अपवर्गे ततीया। सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये। कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी। पंचम्यपाङ्परि

ध्या० १

१

10

क्षि:। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि। चतुर्थी संप्रदाने। क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। तुमर्थाच्च भाववचनात्। नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च। मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु। कर्तृकरणयोस्तृतीया। सहयुक्तेऽप्रधाने। येनांगविकारः॥१॥ इत्थंभूतलक्षणे। संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि। हेतौ। अकर्तर्यृणे पंचमी। विभाषा गुणेऽस्त्रियां। षष्ठी हेतुप्रयोगे। सर्वनाम्नस्तृतीया च। अपादाने पंचमी। अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते। षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन। एनपा द्वितीया। पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां। करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य। दूरांति

दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां॥४१

अ०श्ना० कर्तृकर्मणोःकृति।अधिकरणे च। यस्य च भावेन भावलक्षणं। षष्ठी चानाद ध्या०
रे। स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च। आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां।
॥२॥ यतश्च निर्द्धारणं। पंचमी विभक्ते। साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः। प्रसि

१० तोत्सुकाभ्यां तृतीयां च। नक्षत्रे च लुपि। प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमा १०
त्रे प्रथमा। संबोधने च। सामंत्रितं। एकवचनं संबुद्धिः। षष्ठी शेषे। ज्ञोविदर्थस्य कर
णे। अधीगर्थदयेशां कर्मणि। कृञः प्रतियत्ने। रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः।
आशिषि नाथः। जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायां। व्यवहृपणोः समर्थयोः।
दिवस्तदर्थस्य। विभाषोपसर्गे। द्वितीया ब्राह्मणे॥३॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासं

प्रहाने। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसि। यजेश्च करणे। कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे। कर्तृक
र्मणोः कृति। उभयप्राप्तौ कर्मणि। क्तस्य च वर्त्तमाने। अधिकरणवाचिनश्च। न लोका
व्ययनिष्ठाखलर्थतृणां। अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः। कृत्यानां कर्त्तरि वा। तुल्यार्थै
रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां। चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखा
र्थहितैः। ७३। अनभिहिते ईस्येयतश्च प्रेष्यब्रुवोस्त्रयोर्दृशा॥ इति द्वितीयाध्याय
स्य तृतीयः पादः॥ द्विगुरेकवचनं। द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगानां। अनुवादे चरणा
नां। अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं। अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां। जातिरप्राणिनां। विशि
ष्टलिंगो नदीदेशोग्रामाः। क्षुद्रजंतवः। येषां च विरोधः शाश्वतिकः। शूद्राणामनि

अष्टा० रवसितानां। गवांश्वप्रभृतीनिच। विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुश व्या०
कुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां। विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचि। नदधिपय
आदीनि। आधिकरणैतावत्वेच। विभाषासमीपे। सनपुंसकं। अव्ययीभावश्च।
११ तत्पुरुषोनञ्कर्मधारयः। संज्ञायांकंथोशीनरेषु॥१॥ उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचि ११
ख्यासायां। छायाबाहुल्ये। सभाराजामनुष्यपूर्वा। अशालाच। विभाषासेनासुराछा
याशालानिशानां। परवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोः। पूर्ववदश्ववडवौ। हेमंतशिशिरा
वहोरात्रेचछंदसि। रात्राह्नाहाः पुंसि। अपथंनपुंसकं। अर्द्धर्चाः पुंसिच। इद
मोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ। एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ। द्वितीयाटौस्वेनः।

आर्द्धधातुके।अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति।लुङ्सनोर्घस्लृ।घञपोश्च।बहुलंछंदसि।
लिट्यन्यतरस्यां॥२॥वेञोवयिः।हनोवधलिङि।लुङि च।आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां।
इणोगालुङि।णौगमिरबोधने।सनिच।इङश्च।गाङ्लिटि।विभाषालुङ्लृङोः।णौचसं श्चङोः॥
अस्तेर्भूः।ब्रुवोवचिः।चक्षिङःख्याञ्।वालिटि।अजेर्व्यघञपोः।वायौ।ण्यक्षत्रि
यार्षञितोयूनिलुगणिञोः।पैलादिभ्यश्च।इञः प्राचां॥३॥नतौल्वलिभ्यः।तद्राज
स्यबहुषुतेनैवास्त्रियां।यस्कादिभ्योगोत्रे।यञञोश्च।अत्रिभृगुकुत्सवशिष्ठगोत
मांगिरोभ्यश्च।बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु।नगोपवनादिभ्यः।तिककितवादिभ्योद्वंद्वे।
उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वंद्वे।आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनच्।सुपोधातुप्रा

अष्टा० तिपदिक्रयोः।अदिप्रभृतिभ्यः शपः।बहुलं छंदसि।यङोचि च।जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। ध्या०
बहुलं छंदसि।गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु।विभाषाघ्राधेट्शाछासः। ता
तनादिभ्यस्तथासोः।मंत्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः।।४।।आ
मः।अव्ययादाप्सुपः।नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः।तृतीयासप्तम्योर्बहुलं।

१२ लुटः प्रथमस्य डारौरसः।।५।।द्विगुरूपज्ञोपत्रूमं वेओनतोल्वतिभ्यः आमः पंचा १२

दुति द्वितीयाध्यायः।।प्रत्ययः।परश्च।आद्युदात्तश्च।अनुदात्तौ सुप्पितौ।गुप्तिज्कि
द्भ्यः सन्।मान्बधदान्शान्भ्योदीर्घश्चाभ्यासस्य।धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि
च्छायां वा।सुप आत्मनः क्यच्।काम्यच्च।उपमानादाचारे।कर्तुः क्यङ् सलोप

(१३)

श्वाभ्व्र भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः। लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्। कष्टाय क्रमणे।
कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः। बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने। शब्दवैरकलहाभ्र
कण्वमेघेभ्यः करणे। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां। नमोवरिवश्चित्रङः क्यच्।
पुच्छभांडचीवराण्णिङ्। ॥१॥ मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्ते
भ्यो णिच्। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। नित्यं कौटिल्ये गतौ। लुप
सदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हायां। सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोक
सेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्। हेतुमति च। कंड्वादिभ्यो यक्। गुपू
धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। ऋतेरीयङ्। कमेर्णिङ्। आयादय आर्द्धधातुके वा।

आ॰ष्टा॰ सनाद्यंता धातवः। स्यतासी ल्लृलुटोः। सिज्लुहुलं लिनेटि। कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटि। ध्या॰
इजादेश्च गुरुमतोनृच्छः। दयायासश्च। उषविदजागृभ्योन्यतरस्यां। भीह्रीभृहु
वांश्लुवच्च। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि।।२।। विदांकुर्वंत्वित्यन्यतरस्यां। अभ्युत्सादयां

१२

प्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छंदसि। च्लि लुङि। च्लेः सि
च्। शल इगुपधादनिटः क्सः। श्लिष आलिंगने। न दृशः। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्।

१३ च

विभाषा धेट्श्व्योः। गुपेश्छंदसि। नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः। अस्यतिव
क्तिख्यातिभ्योऽङ्। लिपिसिचिह्वश्च। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां। पुषादिद्युताद्य्लृदितः
परस्मैपदेषु। सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च। इरितो वा। जृस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुंचुश्वि ग्लुंचु

१५

ष्मश्च । हस्मदूहिभ्यः श्लुर्दसि । चिणते पदः ॥२॥ दीपजनबुधपूरितायिप्यायि
भ्योन्यतरस्यां । अचः कर्म्मकर्त्तरि । दुहश्च । नरुधः । तपोनुतापे च । चिण्भावक
र्मणोः । सार्वधातुके यक् । कर्त्तरि शप् । दिवादिभ्यः श्यन् । वा भ्राशभ्लाशभ्र
मुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः । यसोनुपसर्गात् । संयसश्च । स्वादिभ्यः श्नुः । श्रुवः श्र
च । अक्षोन्यतरस्यां । तनूकरणे तक्षः । तुदादिभ्यः शः । रुधादिभ्यः श्नम् । तनादि
कृञ्भ्य उः । धिन्विकृण्व्योर च ॥८॥ क्र्यादिभ्यः श्ना । स्तंभुस्तुंभुस्कंभुस्कुंभुस्कु
ञ्भ्यः श्नुश्च । हलः श्नः शानज्झौ । छंदसि शायजपि । व्यत्ययो बहुलं । लिङ्याशिष्य
ङ् । कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । तपस्तपःकर्मकस्यैव । नदुहस्नुनमांय क्चि

गा

अष्टा० णौ। कुषिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च। धातोः। तत्रोपपदं सप्तमीस्थं। कृदतिङ्। ध्या०

वासरूपोऽस्त्रियां। कृत्याः प्राङ् ण्वुलः। तव्यत्तव्यानीयरः। अचो यत्। पोरदुपधात्।

शकिसहोश्च। गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ ५॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्या

निरोधेषु। वह्यं करणं। अर्यः स्वामिवैश्ययोः। उपसर्या काल्या प्रजने। अजर्यं संग

१४ तं। वदः सुपि क्यप् च। भुवो भावे। हनस्त च। एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप्। ऋदुपधा १४

च्चाक्लृपिचृतेः। ई च खनः। भृञोऽसंज्ञायां। मृजेर्विभाषा। राजसूयसूर्यमृषोद्य

रुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः। भिद्योद्ध्यौ नदे। पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे॥ विपूयविनी

यजित्या मुंजकल्कहलिषु। प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छंदसि। पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु। विभा च १

75

षाकृवृषोः॥ढ॥युग्यंचपत्रे॥अमावस्याद्न्यतरस्यां॥छंदसिनिष्टर्क्यदेवहूय

प्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतीषीव्यब्रह्म यो १

वाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ऋहलोर्ण्यत्॥ओरावश्यके॥आसुयुवपि

रपिलपित्रपिचमश्च॥आनाय्योनित्ये॥प्रणाय्योसंमतौ॥पाय्यसांनाय्यनिका

य्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनिषु॥क्रतौकुंडपाय्यसंचाय्यौ॥अग्नौपरिचा

य्योपचाय्यसमूह्याः॥चित्याग्निचित्येच॥ण्वुल्तृचौ॥नंदिग्रहिपचादिभ्योल्यु

णिन्यचः॥इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः॥आतश्चोपसर्गे॥पाघ्राध्माधेट्दृशःशः॥

अनुपसर्गाल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च॥ददातिदधा

अष्टा॰ स्योर्विभाषा ॥ ज्वलितिकसंतेभ्यो णः ॥ ७ ॥ श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणवसावहृलि ध्या॰
हश्लिषश्वसश्च ॥ दुन्योरनुपसर्गे ॥ विभाषा ग्रहः ॥ गेहे कः ॥ शिल्पिनि ष्वुन् ॥ गस्थ
१ क कन् ॥ ण्युट् च ॥ हश्च व्रीहिकालयोः ॥ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ॥ आशिषि च ॥ ८ ॥
प्रत्ययो मुंडे विहाद्दीपजनक्यादिश्योव घञुण्यच स्याद्व्यधादृशा ॥ इति तृती
९५ याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ कर्मण्यण् ॥ ह्वावामश्च ॥ आतोऽनुपसर्गे कः ॥ सुपि १५
१ द । स्थः ॥ तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ प्रे दाज्ञः ॥ समि ख्यः ॥ गापोष्टक् ॥ हरते
रनुद्यमने च ॥ वयसि च ॥ आङि ताच्छील्ये ॥ अर्हः ॥ स्तंबकर्णयो रमिजपोः ॥ ७
शमि धातोः संज्ञायां ॥ अधिकरणे शेतेः ॥ चरेष्टः ॥ भिक्षासेनादायेषु च ॥ पु

रोग्रतोग्रेषु सर्त्तेः ॥ पूर्वे कर्त्तरि ॥ कृञो हेतुताछील्यानुलोम्येषु ॥१॥ दिवाविभानि
शाप्रभाभास्करांतानंतादिबहुनादीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षेत्रसं
ख्याजंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ॥ कर्मणि भृतौ ॥ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचा
टुसूत्रमंत्रपदेषु ॥ स्तंबशकृतोरिन् ॥ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ॥ फलेग्रहिरात्मंभ
रिश्च ॥ छंदसि वनसनरक्षिमथां ॥ एजेः खश् ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ॥ नाडी
मुष्ट्योश्च ॥ उदि कूले रुजिवहोः ॥ वहाभ्रे लिहः ॥ परिमाणे पचः ॥ मितनखे च ॥ विध्व
१ स्य रुषोस्तुदः ॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ॥ उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च ॥ प्रियव
शे वदः खच् ॥ द्विषत्परयोस्तापेः ॥ वाचि यमो व्रते ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ सर्वकू
लाभ्रकरीषेषु कषः ॥ मेघर्त्तिभयेषु कृञः ॥ क्षेमप्रियमद्रेण्च ॥ आशिते भुवः करे

अष्टा० रणभावयोः॥संज्ञायांभृतॄवृजिधारिसहितपिदमः॥गमश्च॥अंतात्यंताध्व ध्या०
दूरपारसर्वानंतेषुडः॥आशिषिहनः॥अपेक्लेशतमसोः॥कुमारशीर्षयोर्णि
निः॥लक्षणेजायापत्योष्टक्॥अमनुष्यकर्तृके च॥शक्तौहस्तिकपाटयोः॥पा
णिघताडघौशिल्पिनि॥आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषुच्व्यर्थेष्व
१६ च्वौ॥कृञः करणे ख्युन्॥कर्तरिभुवः खिष्णुच्खुकञौ॥स्पृशोनुदकेक्विन्॥ऋ १६
त्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च॥त्यदादिषुदृशोनालोचनेकंच॥स
त्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपिक्विप्॥भजोण्विः॥
छंदसिसहः॥वहश्च॥कव्यपुरीषपुरीष्येषुञ्युट्॥हव्येनंतःपादं॥जनसन

(17)

खनक्रमगमोविट्॥आदोनन्ने॥क्रव्येच॥दुहःकब्घश्च॥मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पुरो
डोशोण्विन्॥अवेयजः॥विजुपेछंदसि॥आतोमनिन्क्वनिब्वनिपश्च॥अन्येभ्यो
पिदृश्यंते॥क्विप्च॥स्थःकच॥सुप्यजातोणिनिस्ताछील्ये॥कर्तर्युपमाने॥व्र
ते॥४॥बहुलमाभीक्ष्णे॥मनः॥आत्ममानेखश्च॥भूते॥करणेयजः॥कर्मणि
हनः॥ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषुक्विप्॥बहुलंछंदसि॥सुकर्मपापमंत्रपुण्येषुकृञः॥
सोमेसुञः॥अग्नौचेः॥कर्मण्यग्न्याख्यायां॥कर्मणीनिविक्रियः॥दृशेःक्वनिप्॥
राजनियुधिकृञः॥सहेच॥सप्तम्यांजनेर्डः॥पंचम्यामजातौ॥उपसर्गेचसं
ज्ञायां॥अनौकर्मणि॥५॥अन्येष्वपिदृश्यते॥निष्ठा॥सुयजोर्ङ्वनिप्॥जी

अष्टा० र्यतेरंतृन्॥ छंदसि लिट्॥ लिटः कानज्वा॥ क्वसुश्च॥ भाषायां सदवसः श्रुवः॥ ध्या०
उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥ लुङ्॥ अनद्यतने लङ्॥ अभिज्ञावचने लृट्॥
न यदि॥ विभाषा साकांक्षे॥ परोक्षे लिट्॥ हशश्वतोर्लङ्च॥ प्रश्ने चासन्नकाले॥ लट्
स्मे॥ अपरोक्षे च॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ ह॥ नन्वोर्विभाषा॥ पुरि लुङ्चास्मे॥ वर्त्त
१७ मानेलट्॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे॥ संबोधने च॥ लक्षणहे १७
त्वोः क्रियायाः॥ तौ सत्॥ पूङ्यजोः शानन्॥ ताछील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्॥
इङ्धार्योः शत्रकृछ्रिणि॥ द्विषोमित्रे॥ सुञो यज्ञसंयोगे॥ अर्हः प्रशंसायां॥ आक्वे
स्तछील[illegible]धर्मतत्साधुकारिषु॥ तृन्॥ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्म

(18)

दरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच्॥ णेश्छंदसि॥ भुवश्च॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः॥
त्रसिगृधि[धृ]षिक्षिपेः क्नुः॥७॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्॥ संपृचानुरुधाङ्य
माङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमु
हदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च॥
वौ कषलसकत्थस्रंभः॥ अपे च लषः॥ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः॥ निंदहिंसक्लि
शखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्॥ देविक्रुशोश्चो
पसर्गे॥ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः॥ जुचंक्रम्यदं
द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः॥ क्रुधमंडार्थेभ्यश्च॥ न यः॥ सूददीपदी

अष्टा० ध्या०

स्रश्च ॥ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङः षाकन् ॥ प्रजोरिनिः ॥ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ सृघस्यदः क्मरच् ॥ ८ ॥ भंजभासमिदो घुरच् ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ गत्वरश्च ॥ जागुरूकः ॥ यजजपदशां यङः ॥ नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥ विंदुरिच्छुः क्याच्छंदसि ॥ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ शृवंद्योरारुः ॥ भियः क्रुक्लुकनौ ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ यश्च यङः ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः

१८ १८

(18)

क्विप्॥अन्येभ्योपिदृश्यते॥भुवःसञ्ज्ञांतरयोः॥विप्रसंभ्योडुसंज्ञायां॥१॥धःक
र्मणिष्ट्रन्॥दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहःकरणे॥हलसूकर
योःपुवः॥अर्तिलूधूसूखनसहचरइत्रः॥पुवःसंज्ञायां॥कर्तरिचर्षिदेवतयोः॥
ञीतःक्तः॥मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च॥१०॥कर्मणिद्विवापूःसर्वसस्तुबहुलमन्येष्व
पिनन्वोः॥दामितिभंजभासधःकर्मण्यष्टो॥ ॥इतितृतीयाध्यायस्यद्वितीयः॥
पादः॥ ॥उणादयोबहुलं॥भूतेपिदृश्यंते॥भविष्यतिगम्यादयः॥यावत्पुरानिपा
तयोर्लट्॥विभाषाकदाकर्ह्योः॥किंवृत्तेलिप्सायां॥लिप्स्यमानसिद्धौच॥लोडर्थ
लक्षणेच॥लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके॥तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायां॥भाववचना

अष्टा० श्च ॥ अण्कर्मणि च ॥ लृट्शेषे च ॥ लृटः सद्वा ॥ अनद्यतने लुट् ॥ पदरुजविशस्पृशो ध्या०
घञ् ॥ सृ स्थिरे ॥ भावे ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायां ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ १ ॥
इङश्च ॥ उपसर्गे रुवः ॥ समि युद्रुदुवः ॥ श्रिणीभुवोनुपसर्गे ॥ वौ क्षुश्रुवः ॥ अवोदो
१९ र्नियः ॥ प्रे द्रुस्तुस्रुवः ॥ निरभ्योः पूल्वोः ॥ उन्न्योर्ग्रः ॥ कृ धान्ये ॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥ प्रे १९
स्त्रोयज्ञे ॥ प्रथने वावशब्दे ॥ छंदोनाम्नि च ॥ उदि ग्रहः ॥ समि मुष्टौ ॥ परिन्योर्नीणो
र्द्यूताभ्रेषयोः ॥ परावनुपात्यय इणः ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ हस्तादाने चेरस्ते
ये ॥ २ ॥ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ संघे चानौत्तराधर्ये ॥ कर्म
व्यतिहारे णच् स्त्रियां ॥ अभिविधौ भाव इनुण् ॥ आक्रोशेवन्योर्ग्रहः ॥ प्रेलिप्सायां ॥

३०

परोयज्ञे॥नौवृधान्ये॥उदिश्रयतियौतिपूद्रुवः॥विभाषाङिरुप्लुवोः॥अवेग्रहोवर्ष
प्रतिबधे॥प्रेवणिजां॥रश्मौच॥वृणोतेराच्छादने॥परौभुवोवज्ञाने॥एरच्॥ऋदोर
प्॥ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च॥उपसर्गेदः॥नौणच॥२॥व्यधजपोरनुपसर्गे॥स्वन
हसोर्वा॥यमःसमुपनिविषुच॥नौगदनदपठस्वनः॥क्वणोवीणायांच॥नित्यंप
णःपरिमाणे॥मदोनुपसर्गे॥प्रमदसंमदौहर्षे॥समुदोरजःपशुषु॥अक्षेषु
ग्लहः॥प्रजनेसर्त्तेः॥ह्वःसंप्रसारणंचन्यभ्युपविषु॥आङियुद्धे॥निपानमाह
वः॥भावेनुपसर्गस्य॥हनश्चवधः॥मूर्तौघनः॥अंतर्घनोदेशे॥अगारैकदे
शेप्रघणःप्रघाणश्च॥उद्घनोत्याधानं॥३॥अपघनोंगं॥करणेयोविद्रुषु॥स्तंबे
कच॥परौघः॥उपघ्नआश्रये॥संघोद्घौगणप्रशंसयोः॥निघोनिमितं॥ड्वितःक्त्रिः॥

आष्टा० द्वितोथुच्॥ यजयाचयतविछप्रछरक्षो नङ्॥ स्वपो नन्॥ उपसर्गे घोः किः॥ क
र्मण्यधिकरणे च॥ स्त्रियां क्तिन्॥ स्थागापापचो भावे॥ मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवी
रा उदात्तः॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च॥ व्रजयजोर्भावे क्यप्॥ संज्ञायां स
मजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः॥ कृञः श च॥ ५॥ इच्छा॥ अ प्रत्यया
त्॥ गुरोश्च हलः॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ्॥ चिंतिपूजिकथिकुंबिचर्चश्च॥ आतश्चोपस
र्गे॥ ण्यासश्रंथो युच्॥ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलं॥ संज्ञायां॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्न
योरिञ्च॥ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्॥ आक्रोशे नञ्यनिः॥ कृत्यल्युटो बहुलं॥ नपुं
सके भावे क्तः॥ ल्युट् च॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्त्तुः शरीरसुखं॥ करणाधिकरण

यो श्च ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ६ ॥ अ
वे हृस्त्रोर्घञ् ॥ हलश्च ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ उदंकोनुदके ॥
जालमानायः ॥ खनो घच्च ॥ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ॥
आतो युच् ॥ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानव
द्वा ॥ आशंसायां भूतवच्च ॥ क्षिप्रवचने लृट् ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ नानद्यतनवत्क्रि
याप्रबंधसामीप्ययोः ॥ भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन् ॥ कालविभागे चानहोरात्रा
णां ॥ परस्मिन्विभाषा ॥ लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ भूते च ॥ ७ ॥ वोताप्योः ॥
गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ अनवक्लृप्त्यमर्ष

अष्टा० योरकिंवृत्तेपि॥किंकिलास्त्यर्थेषु लृट्॥जातु यदोर्लिङ्॥यच्चयत्रयोः॥गर्हा ८ध्या०

याच॥चित्रीकरणेच॥शेषेलृडयदौ॥उताप्योः समर्थयोर्लिङ्॥कामप्रवेदनेक

च्चिति॥संभावनेलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे॥विभाषाधातौसंभावनवचनेयदि॥

२१ हेतुहेतुमतोर्लिङ्॥इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ॥समानकर्तृकेषुतुमुन्॥लिङ्च॥इच्छार्थे २१

भ्यो विभाषावर्त्तमाने॥८॥विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषुलिङ्॥

लोट्च॥प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च॥लिङ्चोर्ध्वमौहूर्त्तिके॥स्मेलोट॥अधी

ष्टेच॥कालसमयवेलासुतुमुन्॥लिङ्यदि॥अर्हे कृत्यतृचश्च॥आवश्यकाध

मर्ण्ययोर्णिनिः॥कृत्याश्च॥शकिलिङ्च॥आशिषिलिङ्लोटौ॥क्तिच्क्तौचसं

शायां॥माङि लुङ्॥स्मोत्तरे लङ् च॥१॥उणादय उक्तेनिवासव्यधजपोजपघ २१
नरुछाहलश्चेवेतात्योर्विधिषोडश॥ ॥तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥धा
तुसंबंधे प्रत्ययाः॥क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः॥समुच्चये
न्यतरस्यां॥यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्॥समुच्चये सामान्यवचनस्य॥छंद
सि लुङ्लङ्लिटः॥लिङर्थे लेट्॥उपसंवादाशंकयोश्च॥तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्से
कसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः॥प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै॥
दृशेविख्येच॥शकिणमुल्कमुलौ॥ईश्वरे तोसुन्कसुनौ॥कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः॥अ
वचक्षेच॥भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्॥सृपितृदोः कसुन्॥

अ३पा० अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचांक्त्वा॥ उदीचामाङो व्यतिहारे॥ परावरयोगे च॥१॥ २५०
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च॥ न यद्यनाकांक्षे॥ विभाषाग्रे प्रथमपूर्वे
षु॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ्॥ स्वादुमि णमुल्॥ अन्यथैवं कथमित्थंसु सिद्धाप्रयोग
श्चेत्॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये॥ यावति विंदजीवोः॥
२२५ उ२ चर्मोदरयोः पूरेः॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां॥ चेले क्नोपेः॥ निमूलसमूलयो २२
कषः॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः॥ करणे हनः॥ स्नेहने
पिषः॥ हस्ते वर्तिग्रहोः॥ स्वे पुषः॥२॥ अधिकरणे बंधः॥ संज्ञायां॥ कर्त्रोर्जीवपुरुष
योर्नशिवहोः॥ ऊर्ध्वे शुषिपुरोः॥ उपमाने कर्मणि च॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः॥

25

उपदंशस्तृतीयायां॥हिंसार्थानांचसमानकर्मकाणां॥सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षः॥समास
त्तौ॥प्रमाणेच॥अपादानेपरीप्सायां॥द्वितीयायांच॥स्वांगेध्रुवे॥परिक्लिश्यमानेच॥वि
शिपतिपदिस्कंदांव्याप्यमानासेव्यमानयोः॥अस्यतितृषोःक्रियांतरेकालेषु॥ना
म्न्यादिशिग्रहोः॥अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेकृञःक्त्वाणमुलौ॥तिर्यच्यपवर्गे॥३॥
स्वांगेतस्प्रत्ययेकृभ्वोः॥नाधार्थप्रत्ययेच्व्यर्थे॥तूष्णीमिभुवः॥अन्वच्यानुलोम्ये॥श
कधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन्॥पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु॥कर्त
रिकृत्॥भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्यावा॥लःकर्मणिचभावे
चाकर्मकेभ्यः॥तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः॥आदिकर्मणिक्तःकर्तरिच॥गत्यर्थाकर्मे

अष्टा० अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ उदीचां माङो व्यतिहारे ॥ परावरयोगे च ॥१॥ १५०
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ आभीक्ष्णे णमुल् च ॥ न यद्यनाकांक्षे ॥ विभाषाग्रे प्रथमपूर्वे
षु ॥ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोग
श्चेत् ॥ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ यावति विंदजीवोः ॥
२२५ उ२ चर्मोदरयोः पूरेः ॥ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ चेले क्नोपेः ॥ निमूलसमूलयो २२
कषः ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ करणे हनः ॥ स्नेहने
पिषः ॥ हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ स्वे पुषः ॥२॥ अधिकरणे बंधः ॥ संज्ञायां ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुष
योर्नशिवहोः ॥ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ उपमाने कर्मणि च ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥

उपदंशस्तृतीयायां॥हिंसार्थानांचसमानकर्मकाणां॥सप्तम्यांचोपपीडरुधकर्षः॥समास
त्तौ॥प्रमाणेच॥अपादानेपरीप्सायां॥द्वितीयायांच॥स्वांगेध्रुवे॥परिक्लिश्यमानेच॥वि
शिपतिपदिस्कंदांव्याप्यमानासेव्यमानयोः॥अस्यतितृषोःक्रियांतरेकालेषु॥ना
म्न्यादिशिग्रहोः॥अव्ययेयथाभिप्रेताख्यानेकृञः क्त्वाणमुलौ॥तिर्यच्यपवर्गे॥३॥
स्वांगेतस्प्रत्ययेकृभ्वोः॥नाधार्थप्रत्ययेच्व्यर्थे॥तूष्णीमिभुवः॥अन्वच्यानुलोम्ये॥श
कधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषुतुमुन्॥पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु॥कर्त
रिकृत्॥भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्यावा॥लः कर्मणिचभावे
चाकर्मकेभ्यः॥तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः॥आदिकर्मणिक्तःकर्तरिच॥गत्यर्थाकर्म

अष्टा० कश्लिष शीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने॥ भीमाद ध्या०
यो पादाने॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः॥ क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः॥
लस्य॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्॥ टित
२३ आत्मनेपदानां टेरे॥ थासः से॥८॥ लिटस्तझयोरेशिरेच्॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थल २३
थुसणल्वमाः॥ विदो लटो वा॥ ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुवः॥ लोटो लङ्वत्॥ एरुः॥
सेर्ह्यपिच्च॥ वा छंदसि॥ मेर्निः॥ आमेतः॥ सवाभ्यां वामौ॥ आडुत्तमस्य पिच्च॥ एत ऐ॥
लेटोडाटौ॥ आत ऐ॥ वैतोन्यत्र॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु॥ स उत्तमस्य॥ नित्यं ङितः॥
इतश्च॥ ए॥ तस्थस्थमिपां तांतंतामः॥ लिङः सीयुट्॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङि

च्च ॥ किदाशिषि ॥ झस्य रन् ॥ इटोऽत् ॥ सुट् तिथोः ॥ झेर्जुस् ॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ आतः ॥ लङः शाकटायनस्यैव ॥ द्विषश्च ॥ तिङ्शित्सार्वधातुकं ॥ आर्द्धधातुकं शेषः ॥ लिट् च ॥ लिङाशिषि ॥ छंदस्युभयथा ॥ द्वा ॥ धातुसंबंधे समानाधिकरणे स्वांगे लिटस्तस्वस्थसि पोसपस्तद्रा ॥ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ॥ ॐ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योःसुप् ॥ स्त्रियां ॥ अजाद्यतष्टाप् ॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ उगितश्च ॥ वनो र च ॥ पादोऽन्यतरस्यां ॥ टाबृचि ॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः ॥ मनः ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥ डाबुभाभ्यामन्यतरस्यां ॥ अनुपसर्जनात् ॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपख्युनां ॥ यञश्च ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः ॥

अष्टा० सर्वत्रलोहितादिकंतेभ्यः॥कौरव्यमांडूकाभ्यांच॥वयसिप्रथमे॥१॥द्विगोः॥अप ध्या०
रिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्योनतद्धितलुकि॥कांडांतात्क्षेत्रे॥पुरुषात्प्रमाणेन्यतर
स्यां॥बहुव्रीहेरूधसोङीष्॥संख्याव्ययादेङीप्॥दामहायनांताच्च॥अनउपधा
२४ लोपिनोन्यतरस्यां॥नित्यंसंज्ञाछंदसोः॥केवलमामकभागधेयपापापरसमाना २४
र्यकृतसुमंगलभेषजाच्च॥रात्रेश्चाजसौ॥अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्॥पत्युर्नोयज्ञसंयोगे॥
विभाषासपूर्वस्य॥नित्यंसपत्न्यादिषु॥पूतक्रतोरैच॥वृषाकप्यग्निकुसितकुसि
दानामुदात्तः॥मनोरौवा॥वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तोनः॥अन्यतोङीष्॥२॥षिद्गौरा
दिभ्यश्च॥जानपदकुंडगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्यमत्राव

(28)

पन्नाहत्रिमाश्राणास्थोल्पवर्णानाछाद्नायोविकारेमैथुनेछावेत्रावेत्रोषु॥ शोणात्प्राचां॥
वोतोगुणवचनात्॥ बह्वादिभ्यश्च॥ नित्यं छंदसि॥ भुवश्च॥ पुंयोगादाख्यायां॥ इंद्रवरुण
भवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥ क्रीतात्करणपूर्वात्॥ क्ताद
ल्पाख्यायां॥ बहुव्रीहेश्चांतोदात्तात्॥ अस्वांगपूर्वपदाद्वा॥ स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगो
पधात्॥ नासिकोदरोष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च॥ नक्रोडादिबह्वचः॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वा
च्च॥ नखमुखात्संज्ञायां॥ दीर्घजिह्वी च छंदसि॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ वाहः॥ सख्यशिश्वी
ति भाषायां॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदा
च्च॥ इतो मनुष्यजातेः॥ ऊङुतः॥ बाह्वंतात्संज्ञायां॥ पंगोश्च॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये॥ संहि
तशफलक्षणवामादेश्च॥ कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि॥ संज्ञायां॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्॥ यङः

श्वापू॥आवथ्याञ्ञ्॥तद्धिताः॥यूनस्तिः॥अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोःष्यङ्गोत्रे॥ गोत्रावयवात्॥क्रौड्यादिभ्यश्च॥५॥दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकांठेविद्धिभ्योन्य तरस्यां॥समर्थानांप्रथमाद्वा॥प्राग्दीव्यतोण्॥अश्वपत्यादिभ्यश्च॥दित्यदित्यादित्य पत्युत्तरपदाण्ण्यः॥उत्सादिभ्योञ्॥स्त्रीपुंसाभ्यांनञ्स्नञौभवनात्॥द्विगोर्लुगन पत्ये॥गोत्रेलुगचि॥यूनिलुक्॥फक्फिञोरन्यतरस्यां॥तस्यापत्यं॥एकोगोत्रे॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियां॥अतइञ्॥बाह्वादिभ्यश्च॥सुधातुरकङ्च॥गोत्रेकुंजादिभ्यश्च्फञ्॥ ञ्॥नडादिभ्यःफक्॥हरितादिभ्योञः॥५॥यञिञोश्च॥शारद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुव त्साग्रायणेषु॥द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां॥अनृष्यानंतर्येबिदादिभ्योञ्॥गर्गा

दिभ्योयञ्॥मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः॥कपिबोधादांगिरसे॥वतंडाच्च॥लुक्स्त्रि
यां॥अश्वादिभ्यःफञ्ः॥भर्गात्त्रैगर्त्ते॥शिवादिभ्योण्॥अवृद्धाभ्योनदीमानुषीभ्यस्त
न्नामिकाभ्यः॥ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च॥मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः॥कन्यायाः
कनीनच॥विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु॥पीलायावा॥ढक्चमंडूकात्॥स्त्रीभ्यो
ढक्॥द्॥द्व्यचः॥इतश्चानिञः॥शुभ्रादिभ्यश्च॥विकर्णकुषीतकात्काश्यपे॥भ्रुवोवु

या२ क्च॥कल्याण्यादीनामिनङ्॥कुलटायावा॥चटकायाऐरक्॥गोधायाढ्रक्॥आरगु
दीचां॥क्षुद्राभ्योवा॥पितृष्वसुश्छण्॥ढकिलोपः॥मातृष्वसुश्च॥चतुष्पाद्भ्योढञ्॥
गृष्ट्यादिभ्यश्च॥राजश्वशुराद्यत्॥क्षत्राद्घः॥कुलात्खः॥अपूर्वपदादन्यतरस्यां

अष्टा० यड्ढकञौ ॥७॥ महाकुलादञ्खञौ ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥ स्वसुश्छः ॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥ व्यन्स ध्या०
पत्ने ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलं ॥ फे
श्छ च ॥ फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्य
श्च ॥ उदीचामिञ् ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ कौशल्यकार्मार्थ्याभ्यां च ॥ अणो द्व्यचः ॥ उ
२६ दीचां वृद्धादगोत्रात् ॥ वाकिनादीनां कुक्च ॥ पुत्रान्तादन्यतरस्यां ॥ प्राचामवृद्धा २६
त्फिन् बहुलं ॥८॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं ॥ जीवति तु
वंश्ये युवा ॥ भ्रातरि च ज्यायसि ॥ वान्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति ॥ वृद्धस्य
च पूजायां ॥ यूनश्च कुत्सायां ॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ॥ साल्वेयगांधारिभ्यां च ॥

28

द्यञ्मगधकलिंगशूरमसादण् ॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ॥ कुरुणादिभ्यो ण्यः ॥ साल्वा
वयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ ते तद्राजाः ॥ कंबोजाल्लुक् ॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरु
भ्यश्च ॥ अतश्च ॥ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ २ ॥ ङ्याप्द्विगोः षिद्गौरादिवाहो
दैवयज्ञियज्ञिजोर्द्धिचोम हाकुलान्मनोर्जीतावष्टादश ॥ ॥ चतुर्थाध्यायस्य प्र
थमः पादः ॥ ॥ तेन रक्तं रागात् ॥ लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक् ॥ नक्षत्रेण यु
क्तः कालः ॥ लुबविशेषे ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्यां ॥ द्वंद्वाच्छः ॥ दृष्टं साम ॥ कलेर्ढ
क् ॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ॥ परिवृतो रथः ॥ पांडुकंबलादिनिः ॥ द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ कौ
मारापूर्ववचने ॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ स्थंडिलाच्छयितरि व्रते ॥ संस्कृतं भक्षाः ॥

अष्टा० शूलोखाद्यत्॥ दध्नष्ठक्॥ उदश्वितोन्यतरस्यां॥ क्षीराड्ढञ्॥१॥ सास्मिन्पौर्णमासीध्या०
ति संज्ञायां॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः॥
सास्य देवता॥ कस्येत्॥ शुक्राद्घन्॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः॥ छ च॥ महेंद्राद्घाणौ च॥
सोमाट्ट्यण्॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत्॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तो

२८ ष्पतिगृहमेधाच्छ च॥ अग्नेर्ढक्॥ कालेभ्यो भववत्॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्॥ पितृ २७

व्यमातुलमातामहपितामहाः॥ तस्य समूहः॥ भिक्षादिभ्योण्॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र
राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्॥ केदाराद्यञ्च॥२॥ ठञ्कवचिनश्च॥
ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत्॥ ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्॥ अनुदात्तादेरञ्॥ खं

(७१)

डिकादिभ्यश्च ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छा
वन्यतरस्यां ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ खलगोरथात् ॥ इनित्रकट्यचश्च ॥ विषयो देशे ॥ रा
जन्यादिभ्यो वुञ् ॥ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ॥ सोस्यादिरिति छं
दस प्रगाथेषु ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ घ
ञः सास्यां क्रियेति ञः ॥ तदधीते तद्वेद ॥ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ॥२॥ क्रमादिभ्यो वु
न् ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥ वसंतादिभ्यष्ठक् ॥ प्रोक्ताल्लुक् ॥ सूत्राच्च कोपधात् ॥ छंदो
ब्राह्मणानि तद्विषयाणि ॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ तेन निर्वृत्तं ॥ तस्य नि
वासः ॥ अदूरभवश्च ॥ ओरञ् ॥ मतोश्च बह्वजंगात् ॥ बह्वचः कूपेषु ॥ उदक् च विपाशः ॥

चर

अष्टा० संकलादिभ्यश्च ॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ सुवास्त्वादिभ्योण् ॥ रोणी ॥ धन्वोपधाच्च ॥ वु ध्या०
ञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्यञ्कक्ठकोरीहणकृशाश्वर्ष्यकुमुदका
शतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥ ज
नपदे लुप् ॥ वरणादिभ्यश्च ॥ शर्करायावा ॥ ठक्छौ च ॥ नद्यांमतुप् ॥ मध्वादिभ्यःश्च ॥ कु
३८ मुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् ॥ नडशादाड्ड्वलच् ॥ शिखायावलच् ॥ उत्करादिभ्यश्छः ॥ नडादी २८
नांकुक्च ॥ शेषे ॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ॥ ग्रामाद्यखञौ ॥ कत्र्यादिभ्योढकञ् ॥ कुलकुक्षि
ग्रीवाभ्यःश्वास्यलंकारेषु ॥ नद्यादिभ्योढक् ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ कापिश्याष्फ
क् ॥ रंकोरमनुष्येण्च ॥ १०० ॥ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचोयत् ॥ कंथायाष्ठक् ॥ वर्णौवुक् ॥

30

अव्ययात्त्यप् ॥ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यां ॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ॥ दिक्पूर्वपदादसं
ज्ञायां ञः ॥ मद्रेभ्योऽञ् ॥ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्य
द्यादिकोपधादण् ॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ इञश्च ॥ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ वृद्धा
च्छः ॥ भवतष्ठक्छसौ ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ॥ वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ विभाषो
शीनरेषु ॥ ओर्देशे ठञ् ॥ वृद्धात्प्राचां ॥ द्वा ॥ धन्वयोपधाद्वुञ् ॥ प्रस्थपुरवहान्ता
च्च ॥ रोपधेतोः प्राचां ॥ जनपदतदवध्योश्च ॥ अवृद्धादपि बहुवचनविषया
त् ॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥
अरण्यान्मनुष्ये ॥ विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां ॥ मद्रवृज्योः कन् ॥ कोपधादण् ॥

अ॰ष्टा॰ कच्छादिभ्यश्च॥ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्॥ अपदातौ साल्वात्॥ गोयवाग्वोश्च॥ गर्त्तो ध्या॰

त्तरपदाच्छः॥ गहादिभ्यश्च॥ प्राचां कटादेः॥ राज्ञः क च॥ वृद्धादकेकान्तखोप

धात्॥ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्॥ पर्वताच्च॥ विभाषामनुष्ये॥ कृ

२९ कणपर्णाद्भारद्वाजे॥ ८॥ तेन सास्मिंठञ् ञमादिभ्यो जनपदेषु प्रागपाद्य ध २९

क्यं च दश॥ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ युष्मदस्मदोरन्यत

रस्यां खञ्च॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ॥ तवकममकावेकवचने॥ अर्द्धाद्यत्॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ॥

मध्यान्मः॥ अ सांप्रतिके॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ्॥ कालाट्ठञ्॥ श्राद्धे शरदः॥ ॥

37

विभाषारोगातपयोः॥ निशाप्रदोषाभ्यां च॥ श्वसस्तुट्च॥ संधिवेलाद्यृतुनक्ष
त्रेभ्योऽण्॥ प्रावृष एण्यः॥ वर्षाभ्यष्ठक्॥ छंदसि ठञ्॥ वसंताच्च॥ १॥ हेमंता
च्च॥ सर्वत्राण्च तलोपश्च॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट्च॥ विभा
षापूर्वाह्णापराह्णाभ्यां॥ तत्र जातः॥ प्रावृषष्ठप्॥ संज्ञायां शरदो वुञ्॥ पूर्वा
ह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्॥ पथः पंथ च॥ अमावास्याया वा॥ अ
च॥ सिंध्वपकराभ्यां कन्॥ अणञौ च॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपु
नर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्॥ स्थानांतगोशालखरशालाच्च॥ व
त्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिषजो वा॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलं॥ कृतलब्धक्री

अष्टा० तकुशलाः ॥ प्रायभवः ॥ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ॥ २ ॥ संभूते ॥ कोशाड्ढञ् ॥ ध्या०
कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ उप्ते च ॥ आश्वयुज्या वुञ् ॥ ग्रीष्मवसंतादन्य
तरस्यां ॥ देयमृणे ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ॥ संवत्सरा
ग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥ व्याहरति मृगः ॥ तदस्य सोढं ॥ तत्र भवः ॥ दिगादिभ्यो यत् ॥ ३०
३० शरीरावयवाच्च ॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च ॥ गंभीराञ्ञ्यः ॥
अव्ययीभावाच्च ॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ३ ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ जिह्वामूलांगुले
श्छः ॥ वर्गांताच्च ॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥ तस्य व्या
ख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ् ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ अ

ध्यायेष्वेवर्षेः॥ पौरोडाशात्ष्ठन्॥ छंदसोयदणौ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्व
रपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक्॥ अणृगयनादिभ्यः॥ ततःआगतः॥ ठगायस्थाने
भ्यः॥ शुंडिकादिभ्योण्॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्योवुञ्॥ ऋतष्ठञ्॥ पितुर्यच्च॥ गो
त्रादंकवत्॥ ४॥ हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यांरूप्यः॥ मयट्च॥ प्रभवति॥ विदूराञ्ञ्यः॥
तद्गच्छतिपथिदूतयोः॥ अभिनिष्क्रामतिद्वारं॥ अधिकृत्यकृतेग्रंथे॥ शिशुक्रंद
यमसभद्वंद्वेंद्रजननादिभ्यश्छः॥ सोस्यनिवासः॥ अभिजनश्च॥ आयुधजी[illegible]
विभ्यश्छःपर्वते॥ शंडिकादिभ्योञ्यः॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योणञौ॥ तूदीशला
तुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः॥ भक्तिः॥ अचित्तादद्देशकालाट्ठक्॥ म

अष्टा० हाराजाट्ठञ्॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्॥ जनप ध्य०
दीनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने॥ ५०॥ तेन प्रोक्तं॥ तित्ति
रिवरतंतुखंडिकोखाच्छण्॥ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः॥ कलापिवै
शंपायनांतेवासिभ्यश्च॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु॥ शौनकादिभ्यश्छंदसि॥
२१ कठचरकाल्लुक्॥ कलापिनोऽण्॥ छगलिनो ढिनुक्॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षु ३१
नटसूत्रयोः॥ कर्मंदकृशाश्वादिनिः॥ तेनैकदिक्॥ तसिश्च॥ उरसो यच्च॥ उपज्ञा
ते॥ कृते ग्रंथे॥ संज्ञायां॥ कुलालादिभ्यो वुञ्॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्॥ तस्ये
दं॥ रथाद्यत्॥ पत्रपूर्वादञ्॥ पत्राध्वर्युपरिषदश्च॥ हलसीराट्ठक्॥ द्वंद्वाद्वुन्वै

र मैथुनिकयोः॥ गोत्रचरणाद्वुञ्॥ संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण्॥ शाकलाद्वा॥
छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः॥ न दंडमाणवांतेवासिषु॥ रैवतिकादिभ्य-
श्छः॥ कौपिंजलहास्तिपदादण्॥ आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥ तस्य विकारः॥ अ-
॥ धि वयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः॥ बिल्वादिभ्योऽण्॥ कोपधाच्च॥ त्रपुजतुनोः षुक्॥ ओर-
ञ्॥ अनुदात्तादेश्च॥ ८॥ पलाशादिभ्यो वा॥ शम्याष्ट्लञ्॥ मयड्वैतयोर्भाषायाम-
भक्ष्याच्छादनयोः॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः॥ गोश्च पुरीषे॥ पिष्टाच्च॥ संज्ञायां कन्॥
व्रीहेः पुरोडाशे॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्यां॥ द्व्यचश्छंदसि॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्॥ ता-
लादिभ्योऽण्॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ्॥ ञितश्च तत्प्रत्ययात्॥

अष्टा० क्रीतवत्परिमाणात्॥उष्ट्राद्वुञ्॥उमोर्णयोर्वा॥एण्याढञ्॥गोपयसोर्यत्॥८॥द्रोश्च॥ध्या०

मानेवयः॥फलेलुक्॥प्लक्षादिभ्योण्॥जंब्वावा॥लुपू॥हरीतक्यादिभ्यश्च॥कंसीयप

रशव्ययोर्यञञौलुकु॥९॥युष्मदेमतांहंसभूतेग्रामाद्वेनुतेनरथासप्तासौदिंझोष्टो॥ न्यो

॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः॥ ॥प्राग्वहतेष्ठक्॥तेनदीव्यतिखनतिजय श्री

२२ तिजितं॥संस्कृतं॥कुलत्थकोपधादण्॥तरति॥गोपुच्छाट्ठञ्॥नौद्व्यचष्ठन्॥चरति॥ २२

४६ कू६आकर्षात्ष्ठल्॥पर्पादिभ्यःष्ठन्॥श्वगणाट्ठञ्च॥वेतनादिभ्योजीवति॥वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्॥

आयुधाच्छच॥हरत्युत्संगादिभ्यः॥भस्त्रादिभ्यःष्ठन्॥विभाषाविवधवीवधात्॥अ

ण्कुटिलिकायाः॥निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यः॥क्त्रेर्मम्नित्यं॥१॥अपमित्ययाचिताभ्यांकक्

३५

क्कनो॥ संसृष्टे॥ चूर्णादिनिः॥ लवणाल्लुक्॥ मुद्गादण्॥ व्यंजनैरुपसिक्ते॥ ओजःसहों
म्भसा वर्त्तते॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं॥ परिमुखं च॥ प्रयच्छति गर्ह्यं॥ कुसीददशै
कादशात् ष्ठन्ष्ठचौ॥ उञ्छति॥ रक्षति॥ शब्ददर्दुरं करोति॥ पक्षिमत्स्यमृगान् हंति॥ परि
पंथं च तिष्ठति॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति॥ आक्रंदाट्ठञ्च॥ पदोत्तरपदं गृह्णा
ति॥ प्रतिकंठार्थललामं च॥ धर्मं चरति॥ प्रतिपथमेति ठंश्च॥ समवायान् समवैति॥ परि
षदो ण्यः॥ सेनाया वा॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति॥ तस्य धर्म्यं॥ अण्महिष्यादिभ्यः॥
ऋतोञ्॥ अवक्रयः॥ तदस्य पण्यं॥ लवणाट्ठञ्॥ किसरादिभ्यः ष्ठन्॥ शलालुनोऽन्यतर
स्यां॥ शिल्पं॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्यां॥ प्रहरणं॥ परश्वधाट्ठञ्च॥ शक्तियष्ट्योरीकक्॥

भाष्टा०

अस्तिनास्तिदिष्टंमतिः ॥३॥ शीलं ॥ छत्रादिभ्योणः ॥ कर्माध्ययनेवृत्तं ॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ॥
हितंभक्षाः ॥ तदस्मैदीयतेनियुक्तं ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ॥ भक्तादणन्यतरस्यां ॥ तत्रनि
युक्तः ॥ अंगारांताट्ठन् ॥ अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषु ॥ व्यवहर
ति ॥ निकटेवसति ॥ आवसथात्ष्ठल् ॥ प्राग्घिताद्यत् ॥ तद्वहतिरथयुगप्रासंगं ॥ धुरोयड्ढ
कौ ॥ खः सर्वधुरात् ॥ एकधुराल्लुक्च ॥ शकटादण् ॥४॥ हलसीराट्ठक् ॥ संज्ञायांजन्याः ॥
विध्यत्यधनुषा ॥ धनगणंलब्धा ॥ अंनाण्णः ॥ वशंगतः ॥ पदमस्मिन्दृश्यं ॥ मूलमस्याबर्हि ॥
संज्ञायांधेनुष्या ॥ गृहपतिनासंयुक्तेञ्यः ॥ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्य
तुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसंमितसंमितेषु ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ छंदसोनिर्मि

ध्या०

३३

३३

ण्च॥

ते॥ उरसो[illegible]॥ हृदयस्य प्रियः॥ बंधने चर्षौ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु॥ त
त्र साधुः॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ भक्ताण्णः॥ ५॥ परिषदो ण्यः॥ कथादिभ्यष्ठक्॥ गुडादि
भ्यष्ठञ्॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्॥ सभाया यः॥ ढश्छंदसि॥ समानतीर्थे वासी॥
समानोदरे शयित ओ चोदात्तः॥ सोदराद्यः॥ भवे छंदसि॥ पाथोनदीभ्यां ड्यण्॥ वेशं
तहिमवद्भ्यामण्॥ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ॥ सगर्भसयूथसनुताद्यन्॥ तुग्राद्घन्॥
अग्राद्यत्॥ घच्छौ च॥ समुद्राभ्राद्घः॥ बर्हिषि दत्तं॥ दूतस्य भागकर्मणी॥ ६॥ र
२।८ क्षोयातूनां हननी॥ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये॥ असुरस्य स्वं॥ मायायामण्॥ तद्वा स्य २
नासामुपधानो मंत्र इ तीष्टकासु लुक् च मतोः॥ अश्विमानण्॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ मधोर्ञ्च ॥ ओजसोहनियत्खौ ॥ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ॥ खच ॥
पूर्वैः कृतमिनियौच ॥ अद्भिः संस्कृतं ॥ सहस्रेणसंमितौघः ॥ मतौच ॥ सोममर्हतियः ॥
मयेच ॥ मधोः ॥ वसोः समूहेच ॥ ७ ॥ नक्षत्राद्घः ॥ सर्वदेवतात्तिल् ॥ शिववशमरिष्टस्य
करे ॥ भावेच ॥ ८ ॥ प्राग्वहतेरपमित्यधर्मशीलंहलपरिवहोरक्षोनक्षत्राच्चत्वारि ॥
 सूत्रसंख्या ॥ ॥ इतिचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थः पादः ॥ चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥ ॥
ॐ प्राक्क्रीताच्छः ॥ उगवादिभ्योयत् ॥ कंबलाच्चसंज्ञायां ॥ विभाषाहविरपूपादिभ्यः ॥
तस्मैहितं ॥ शरीरावयवाद्यत् ॥ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ॥ अजाविभ्यांथ्यन् ॥
आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः ॥ सर्वपुरुषाभ्यांणढञौ ॥ माणवचरकाभ्यांखञ् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ॥ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ॥ चर्मणोऽञ् ॥ त
दस्य तदस्मिन्स्यादिति ॥ परिखाया ढञ् ॥ प्राग्वतेष्ठञ् ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरि
माणाट्ठक् ॥ असमासे निष्कादिभ्यः ॥ १ ॥ शताच्च ठन्यतावशते ॥ संख्याया अति
शदन्तायाः कन् ॥ वतोरिड्वा ॥ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन संज्ञायां ॥ कंसाट्टिठन् ॥ शूर्पाद
ञन्यतरस्यां ॥ शतमान विंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञा
यां ॥ विभाषाकार्षापणसहस्राभ्यां ॥ द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ बिस्ताच्च ॥ विंशतिकात्खः ॥ खा
र्या ईकन् ॥ पणपादमाषशताद्यत् ॥ शाणाद्वा ॥ तेन क्रीतं ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥
गोद्व्यचोः संख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ पुत्राच्छ च ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ त

= द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ २

अष्टा० तस्येश्वरः॥ तत्रविदितइतिच॥ लोकसर्वलोकाट्ठञ्॥ तस्यवापः॥ पात्रात्ष्ठन्॥ तद ध्या०

स्मिन्वृध्यायलाभशुल्कोपदादीयते॥ पूरणार्धाट्ठन्॥ भागाद्यच्च॥ तद्धरतिवहत्यावह

ति भाराद्वंशादिभ्यः॥ वस्नद्रव्याभ्यांठन्कनौ॥ संभवत्यवहरतिपचति॥ आढकाचित

पात्रात्खोन्यतरस्याम्॥ द्विगोष्ठंश्च॥ कुलिजाल्लुक्खौच॥ सोस्यांशवस्नभृतयः॥ तदस्य

३५ परिमाणं॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥ पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाश ३५

त्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्॥ पंचद्दशतौवर्गेवा॥ ३॥ सप्तनोञ्छंदसि॥ त्रिंशच्चत्वा

रिंशतोब्राह्मणेसंज्ञायांडण्॥ तदर्हति॥ छेदादिभ्योनित्यं॥ शीर्षछेदाद्यच्च॥ दंडादिभ्योयः॥

छंदसि॥ च॥ पात्राद्घंश्च॥ कडंगरदक्षिणाच्छच॥ स्थालीबिलात्॥ यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौ॥

३७

पारायणतुरायणचांद्रायणंवर्त्तयति॥संशयमापन्नः॥योजनंगछति॥पथःष्कन्॥पं
थोणनित्यं॥उत्तरपथेनाहृतंच॥कालात्॥तेननिर्वृत्तं॥तमधीष्टोभृतोभूतोभावी॥४॥
मासाद्वयसियत्खञौ॥द्विगोर्यप्॥षण्मासाण्ण्यच्च॥अवयसिठंश्च॥समायाःखः॥द्विगो
र्वा॥रात्र्यहःसंवत्सराच्च॥वर्षाल्लुक्च॥चित्तवति नित्यं॥षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यंते॥
वत्सरांताछश्छंदसि॥संपरिपूर्वात्खच॥तेनपरिजय्यलभ्यकार्यसुकरम्॥तदस्यब्र
ह्मचर्यं॥तस्यचदक्षिणायज्ञाख्येभ्यः॥तत्रचदीयतेकार्यंभववत्॥व्युष्टादिभ्योण्॥तेन
यथाकथाचहस्ताभ्यांणयतौ॥संपादिनि॥कर्मवेषाद्यत्॥५॥तस्मैप्रभवतिसंतापा
दिभ्यः॥योगाद्यच॥कर्मणउकञ्॥समयस्तदस्यप्राप्तं॥ऋतोरण्॥छंदसिघस्॥काला

अष्टा० ष्यञ्॥ प्रकृष्टे ठञ्॥ प्रयोजनं॥ विशाखाषाढादण्मंथदंडयोः॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः॥ ध्या०
समापनात्सपूर्वपदात्॥ ऐकागारिकट्चौरे॥ आकालिकडाद्यंतवचने॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्व
तिः॥ तत्र तस्येव॥ तदर्हं॥ उपसर्गाछंदसि धात्वर्थे॥ तस्य भावस्त्वतलौ॥ आ च त्वात्॥ द॥
न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा॥
३६ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च॥ सख्यु ३६
र्यः॥ कपिज्ञात्योर्ढक्॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक्॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादि
भ्योऽञ्॥ हायनांतयुवादिभ्योऽण्॥ इगंताच्च लघुपूर्वात्॥ [illegible] योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्॥
द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च॥ गोत्रचरणाछ्लाघात्याकारतदवेतेषु॥ होत्राभ्यश्छः॥ ब्रह्मणस्त्वः॥

प्राक्रीतात्सर्वभूमिसप्तनोस्मासान्तसेप्र भवति नन स्पूर्वो खोऽ२३ ॥ इति पंचमोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ विभाषा तिलमाषोमाभंगाणुभ्यः ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ तत्सर्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयति नेयेषु ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ अवारपारात्यंतानुकामं गामी ॥ समांसमां विजायते ॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ आगवीनः ॥ अनुग्वलंगामी ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ अश्वस्यैकाहगमः ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ १५ ॥ व्रातेन जीवति ॥ साप्तपदीनं सख्यं ॥ हैयंगवीनं संज्ञायाम् ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणप्जाहचौ ॥ पक्षात्तिः ॥ तेन वित्तश्चु

अष्टा० चुप्चणपौ॥विनञ्भ्यांनानाञौनसह॥वेःशालच्छंकटचौ॥संप्रोदश्चकटच्॥अवात्कु ५अ०
टारच्च॥नतेनासिकायाःसंज्ञायांटीटञ्नाटच्भ्रटचः॥नेर्बिडज्बिरीसचौ॥इनच्पिटच्चि
कचिच॥उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः॥कर्मणिघटोठच्॥तदस्यसंजातंतारकादि
भ्यइतच्॥प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥पुरुषहस्तिभ्यामण्च॥यत्तदेतेभ्यःपरि
३७ माणेवतुप्॥किमिदंभ्यांवोघः॥२॥किमःसंख्यापरिमाणेडतिच॥संख्यायाअवयवेत ३७
यप्॥द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा॥उभादुदात्तोनित्यं॥२तदस्मिन्नधिकमितिदशांताड्डः॥
शदंतविंशतेश्च॥संख्यायागुणस्यनिमानेमयट्॥तस्यपूरणेडट्॥नांतादसंख्यादेर्म
ट्॥षट्कतिकतिपयचतुरांथुक्॥बहुपूगगणसंघस्यतिथुक्॥वतोरिथुक्॥

39

द्वेस्तीयः॥ त्रेः संप्रसारणंच॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां॥ नित्यंशतादिमासार्द्धमास
संवत्सराच्च॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ मतौछः सूक्तसाम्नोः॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक्॥ ३॥
विमुक्तादिभ्योण्॥ गोषदादिभ्योवुन्॥ तत्रकुशलः पथः॥ आकर्षादिभ्यः कन्॥ धनहि
रण्यात्कामे॥ स्वांगेभ्यः प्रसिते॥ उदराट्ठगाद्यूने॥ सस्येनपरिजातः॥ अंशंहारी॥ तंत्रा
दचिरापहृते॥ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायां॥ शीतोष्णाभ्यांकारिणि॥ अधिकं॥ अनुका
भिकाभीकः कमिता॥ पार्श्वेनान्विच्छति॥ अयःशूलदंडाजिनाभ्यांठक्ठञौ॥ तावति
थंग्रहणमितिलुग्वा॥ सएषांग्रामणीः॥ शृंखलमस्यबधनंकरभे॥ उत्कउन्मनाः॥ ४॥
कालप्रयोजनाद्रोगे॥ तदस्मिन्नंनप्रायेसंज्ञायां॥ कुल्माषादञ्॥ श्रोत्रियंश्छंदोधीते॥

अष्टा० श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ॥ पूर्वादिनिः॥ सपूर्वाच्च॥ इष्टादिभ्यश्च॥ छंदसि परिपंथिपरिप ध्या०
रिणौ पर्यवस्थातरि॥ अनुपद्यन्वेष्टा॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकि
त्स्यः॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमिति वा॥ तदस्यास्त्यस्म
न्निति मतुप्॥ रसादिभ्यश्च॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ वत्सांसा

३८ भ्यां कामबले॥ फेनादिलच्च॥ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः॥ ५॥ प्रज्ञाश्रद्धा ३८

वृत्ति र्चावृत्तिभ्यो णः॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी॥ अण् च॥ सिकताशर्कराभ्यां च॥ देशे लुबिल
चौ च॥ दंत उन्नत उरच्॥ ऊषसुषिमुष्कमधो रः॥ द्युद्रुभ्यां मः॥ केशाद्वोऽन्यतरस्याम्॥
गांड्यजगात्संज्ञायां॥ कांडांडादीरन्नीरचौ॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्॥ दंत

शिखात्संज्ञायां ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृंगीणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ अत इनिठनौ ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ तुंदादिभ्य इलच्च ॥ एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यं ॥ शतसहस्रांताच्च निष्कात् ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ बहुलं छंदसि ॥ ऊर्णाया युस् ॥ वाचो ग्मिनिः ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ अर्शआदिभ्योच् ॥ द्वंद्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः ॥ वातातीसाराभ्यां कुक्च ॥ वयसि पूरणात् ॥ सुखादिभ्यश्च ॥ धर्मशीलवर्णांताच्च ॥ हस्ताज्जातौ ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥ पुष्करादिभ्यो देशे ॥ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ संज्ञायां मन्माभ्यां ॥ कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ॥ तुंदिबलिवटेर्भः ॥ अहंशुभमोर्युस् ॥ ७ ॥ धाम्यानाव्रा

अष्टा०

तेनक्रिमोविमुच्यादिभ्यः कालप्रयोजनात्सप्ताश्च क्षासमायामे घाविंशतिः॥ ॥पंचमोध्यायस्य

यस्यद्वितीयः पादः॥ ॥प्राग्दिशोविभक्तिः॥ किंसर्वनामबहुभ्योद्व्यादिभ्यः॥इदमइ

श्॥एतेतौरथोः॥एतदोन्॥सर्वस्यसोन्यतरस्यांदि॥पंचम्यास्तसिल्॥तसेश्च॥प

र्यभिभ्यांच॥सप्तम्यास्त्रल्॥इदमोहः॥किमोऽत्॥वा [illegible] हचछंदसि॥इतराभ्योपिदृ

श्यंते॥सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा॥इदमोर्हिल्॥अधुना॥दानींच॥तदोदाच॥तयो

र्दाहिलोचछंदसि॥१॥अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां॥सद्यः परुत्परार्यैषमः॥परेद्यव्य

द्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः॥प्रकारवच

नेथाल्॥इदमस्थमुः॥किमश्च॥थाहेतौचछंदसि॥दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमी

३९

३९

41

प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥ विभाषापरावराभ्यां॥
अंचेर्लुक्॥ उपर्युपरिष्टात्॥ पश्चात्॥ पश्चपश्चाचछंदसि॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः॥
एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः॥ दक्षिणादाच्॥ आहिचदूरे॥ उत्तराच्च॥ पूर्वाधराव
राणामसिपुरधवश्चैषां॥ अस्तातिच॥ २॥ विभाषावरस्य॥ संख्यायाविधार्थेधा॥
अधिकरणविचालेच॥ एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्यां॥ द्वित्र्योश्चधमुञ्॥ एधाच्च॥ याप्ये
पाशप्॥ पूरणाद्भागेतीयादन्॥ प्रागेकादशभ्योऽछंदसि॥ षष्ठाष्टमाभ्यांञच॥ मान
पश्वंगयोःकन्लुकौच॥ एकादाकिनिच्चासहाये॥ भूतपूर्वेचरट्॥ षष्ठ्यारूप्यच॥ अ
तिशायनेतमबिष्ठनौ॥ तिङश्च॥ द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ॥ अजादी

अष्टा० गुणवचनादेव ॥ तुश्छंदसि ॥ प्रशस्यस्य श्रः ॥ ज्य च ॥ वृद्धस्य च ॥ अंतिकबाढयो

र्नेदसाधौ ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां ॥ विन्मतोर्लुक् ॥ प्रशंसायां रूपप् ॥ ईषदसमा

प्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ प्रकारवचने जातीयर् ॥ प्रागि

वात्कः ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ कस्य च दः ॥ अज्ञाते ॥ कुत्सिते ॥ संज्ञायां

कन् ॥ अनुकंपायां ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ घनिलचौ च ॥ प्रा

चामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ४ ॥ जातिनाम्नः कन् ॥ अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ठाजा

दावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ अल्पे ॥ ह्रस्वे ॥

संज्ञायां कन् ॥ कुटीशमीशुंडाभ्यो रः ॥ कुत्वा डुपच् ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ वत्सो

८०

८०

स्याम्वर्व [illegible] भेभ्यश्चतनुले॥ किंयत्तदोर्निर्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच्॥ वाबहूनाजाति
परिप्रश्नेडतमच्॥ एकाच्चप्राचां॥ अवक्षेपणेकन्॥ इवेप्रतिकृतौ॥ संज्ञायांच॥ लुम्म
नुष्ये॥ जीविकार्थेचापण्ये॥ देवपथादिभ्यश्च॥ ५॥ वस्तेर्ढञ्॥ शिलायाढः॥ शाखादि
भ्योयः॥ द्रव्यंचभव्ये॥ कुशाग्राच्छः॥ समासाच्चतद्विषयात्॥ शर्करादिभ्योण्॥ अंगु
ल्यादिभ्यष्ठक्॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम्॥ कर्कलोहितादीकक्॥ प्रत्नपूर्ववि
श्वेमाथाल्छंदसि॥ पूगांञ्योग्रामणीपूर्वात्॥ व्रातच्फञोरस्त्रियां॥ आयुधजीवि
संघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात्॥ वृकाट्टेण्यण्॥ दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः॥
पर्श्वादियौधेयादिभ्योणञौ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णाव

अष्टा०

क्षुमदणेयञ् ॥ त्यादयस्तद्राजाः ॥ प्राग्दिशोनद्यतने विभाषाज्यच जातिनाम्नोवसे
रेकोनविंशतिः ॥ ६ ॥ पंचमोध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सा
यांवुन्लोपश्च ॥ दंडव्यवसर्गयोश्च ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ अनत्यंतगतौ क्त
त् ॥ नसा मिवचने ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्त
रपदात्खः ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियां ॥ जात्यंताच्छबंधुनि ॥ स्थानांताद्विभाषासस्था
नेनेतिचेत् ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ अमुच्छंदसि ॥ अनुगादिनष्ठ
क् ॥ णचस्त्रियामञ् ॥ अणिनुणः ॥ विसारिणोमत्स्ये ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग
णने कृत्वसुच् ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ एकस्य सकृच्च ॥ विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्टकाले ॥ १ ॥

ध्या०

४१

४१

तत्प्रकृतवचनेमयट् ॥ समूहवच्चबहुषु ॥ अनंतावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ॥ देवतांतात्ता
दर्थेयत् ॥ पादार्घाभ्यांच ॥ अतिथेर्ञ्यः ॥ देवात्तल् ॥ अवेःकः ॥ यावादिभ्यःकन् ॥ लोहि
तान्मणौ ॥ वर्णेचानित्ये ॥ रक्ते ॥ कालाच्च ॥ विनयादिभ्यःठक् ॥ वाचोव्याहृतार्थायां ॥ तद्यु
क्तात्कर्मणोण् ॥ ओषधेरजातौ ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ मृदस्तिकन् ॥ सस्नौप्रशंसायाम् ॥ २ ॥
वृकज्येष्ठाभ्यांतिल्तातिलौचछंदसि ॥ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां ॥ संख्यैकव

६ ना

चनाच्चवीप्सायां ॥ प्रतियोगेपंचम्यास्तसिः ॥ अपादानेचाहीयरुहोः ॥ अतिग्रहाव्यथ

६ ना

नक्षेपेष्वकर्त्तरितृतीयायाः ॥ हीयमानपापयोगाच्च ॥ षष्ठ्याव्याश्रये ॥ रोगाच्चापन
यने ॥ कृभ्वस्तियोगेसंपद्यकर्त्तरिच्विः ॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसांलोपश्च ॥ विभा

× अभूततद्भावे १

आष्टा० षासाति कार्त्स्न्ये ॥ अभिविधौ संपदा च ॥ तदधीनवचने ॥ देये त्रा च ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरु ष्टा०
मर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं ॥ अव्यक्तानुकरणाद्व्यजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ कृञो द्वि
तीयतृतीयशंबाबीजात्कृषौ ॥ संख्यायाश्च गुणांतायाः ॥ समयाच्च यापनायां ॥ ३ ॥ सप
४२ त्रनिष्पत्राद्तिव्यथने ॥ निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ दुःखात्प्रातिलो ४२
म्ये ॥ शूलात्पाके ॥ सत्यादशपथे ॥ मद्रात्परिवापणे ॥ समासांता ॥ न पूजनात् ॥ कि
मः क्षेपे ॥ नञस्तत्पुरुषात् ॥ पथो विभाषा ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ऋक्पू ये १
रब्धूःपथामानक्षे ॥ अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ अचतुरवि
चतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठी

५५

वनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजा

तोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ॥ ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसः ॥ अवसमंधेभ्यस्त

मसः ॥ श्वसोवसीयश्रेयसः ॥४॥ अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥

अनुगवमायामे ॥ द्विस्तावात्रिस्तावावेदिः ॥ उपसर्गाद्ध्वनः ॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः

संख्याव्ययादेः ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः ॥ अह्नोह्न एतेभ्यः ॥ नसं

ख्यादेःसमाहारे ॥ उत्तमैकाभ्यांच ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ गोरतद्धितलुकि ॥ अ

ग्राख्यायामुरसः ॥ अनोश्मायःसरसांजातिसंज्ञयोः ॥ ग्रामकौटाभ्यांचतक्ष्णः ॥

अतेःशुनः ॥ उपमानादप्राणिषु ॥ उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्थ्नः ॥ नावोद्विगोः ॥ अर्द्ध

अष्टा० च्च ॥ ६ ॥ रव्यार्याः प्राचाम् ॥ द्वित्रिभ्यामंजलेः ॥ अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि ॥ ब्रह्म ध्या०
णोजानपदारव्यायां ॥ कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां ॥ द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे ॥ अव्य
यीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः ॥ अनश्च ॥ नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ नदीपौर्णमास्याग्रहा
४३ यणीभ्यः ॥ झयः ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच् ॥ अंगुले ४३
दारुणि ॥ द्वित्रिभ्यांषमूर्ध्नः ॥ अप्पूरणीप्रमाण्योः ॥ अंतर्बहिर्भ्यांचलोम्नः ॥ अञ्ना
सिकायाः संज्ञायांनसंचास्थूलात् ॥ उपसर्गाच्च ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्ष
चतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ ६ ॥ नञ्दुःसुभ्योहलिसक्थ्योरन्यतरस्यां ॥
नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ॥ बहुप्रजाश्छंदसि ॥ धर्मादनिच्केवलात् ॥ जंभासु

हरिततृणसोमेभ्यः॥दक्षिणेर्मालुब्धयोगे॥इच्कर्मव्यतिहारे॥द्विदंड्यादिभ्य
श्च॥प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुः॥ऊर्ध्वाद्विभाषा॥ऊधसोऽनङ्॥धनुषश्च॥वासंज्ञायां॥
जायायानिङ्॥गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः॥अल्पाख्यायां॥उपमानाच्च॥पा
दस्यलोपोऽहस्त्यादिभ्यः॥कुंभपदीषुच॥संख्यासुपूर्वस्य॥७॥वयसिदंतस्य
दतृ॥छंदसिच॥स्त्रियांसंज्ञायां॥विभाषाश्यावारोकाभ्यां॥अग्रांतशुद्धशुभ्र
वृषवराहेभ्यश्च॥ककुदस्यावस्थायांलोपः॥त्रिककुत्पर्वते॥उद्विभ्यांकाकुदस्य॥
पूर्णाद्विभाषा॥सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोः॥उरःप्रभृतिभ्यःकप्॥इनस्त्रियां॥
नद्यृतश्च॥शेषाद्विभाषा॥नसंज्ञायां॥ईयसश्च॥वंदितेभ्रातुः॥ऋतःछंदसि॥

अष्टा०

नाडीतन्त्र्योः स्वांगे ॥ निष्प्रवाणिश्च ॥८॥ पादस्यान्तस्य तत्र स्यन्तवज्ज्येष्ठाभ्यांस स्य०
पात्रान्चवनप्रारवार्यानत्रद्‌दुःसुभ्योचयसिविंशतिः ॥ ॥इति पंचमोध्याय
स्य पंचमोध्यायः ॥ ॥एकाचोद्वे प्रथमस्य ॥अजादेर्द्वितीयस्य ॥नंद्राः संयो

४४ गादयः ॥पूर्वोभ्यासः ॥उभे अभ्यस्तं ॥जक्षित्यादयः षट् ॥तुजादीनां दीर्घोभ्यासस्य ॥ ४४

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥सन्यङोः ॥श्लौ ॥चङि ॥दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ॥ष्य
ङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥बंधुनि बहुव्रीहौ ॥वचिस्वपियजादीनां कि
ति ॥ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ॥लिट्य
भ्यासस्योभयेषां ॥स्वापेश्चङि ॥स्वपिस्यमिव्येञां यङि ॥न वशः ॥१॥चायः की ॥स्फा

यः स्फी निष्ठायां ॥ स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ प्रतेश्च ॥ विभाषाभ्यवपू
र्वस्य ॥ श्रृतं पाके ॥ प्यायः पी ॥ लिड्यङोश्च ॥ विभाषा श्वेः ॥ णौ च संश्चङोः ॥ ह्वः संप्र
सारणम् ॥ अभ्यस्तस्य च ॥ बहुलं छंदसि ॥ चायः की ॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहु
श्चिच्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्त्तः ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणं ॥ लिटि व
यो यः ॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ वेञः ॥ २ ॥ ल्यपि च ॥ ज्यश्च ॥ व्यश्च ॥ विभाषा प
रेः ॥ आदेच उपदेशेऽशिति ॥ न व्यो लिटि ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ क्रीङ्जीनां णौ ॥
सिध्यतेरपारलौकिके ॥ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ विभाषा लीयतेः ॥ खिदेश्छं
दसि ॥ अपगुरो णमुलि ॥ चिस्फुरोर्णौ ॥ प्रजने वीयतेः ॥ बिभेतेर्हेतुभये ॥ नित्यं स्म

अष्टा० यतेः॥ स्वरितोऽवल्पमकिति॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यां॥ शीर्षंछंद ६प०
सि॥ ३॥ ये च तद्धिते॥ अचि शीर्षः॥ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकंछक
न्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥ धात्वादेः षः सः॥ णो नः॥ लोपो व्योर्वलि॥ वेरपृक्तस्य॥
१ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॥ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः॥ शे [illegible] श्छंदसि बहुलम्॥ ४५
४५ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्॥ संहितायां॥ छे च॥ आङ्माङोश्च॥ दीर्घात्॥ पदांताद्वा॥
[illegible]॥ एचोऽयवायावः॥ वांतो यि प्रत्यये॥ धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥ ४॥ क्षय्य
जय्यौ शक्यार्थे॥ क्रय्यस्तदर्थे॥ भय्यप्रवय्ये च छंदसि॥ एकः पूर्वपरयोः॥ अं
तादिवच्च॥ षत्वतुकोरसिद्धः॥ आद्गुणः॥ वृद्धिरेचि॥ एत्येधत्यूठ्सु॥ आटश्च॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ वा सुप्यापिशलेः ॥ ओतो मुन्त्रासेः ॥ एङि पररूपं ॥ ओमाङोश्च ॥ र
उस्यपदान्तात् ॥ अतो गुणे ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ॥ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य वा ॥ तु
निस्यमाम्रेडिते डाचि ॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ तस्माच्छ
सो नः पुंसि ॥ नादिचि ॥ दीर्घाज्जसि च ॥ वा छंदसि ॥ अमि पूर्वः ॥ संप्रसारणाच्च ॥
एङः पदांतादति ॥ ङसिङसोश्च ॥ ऋतउत् ॥ ख्यत्यात्परस्य ॥ अतो रोरप्लुतादृ
प्लुते ॥ हशि च ॥ प्रकृत्यांतः पादमव्यपरे ॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवं
त्ववस्युषु च ॥ यजुष्युरः ॥ आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽंबेऽंबालेऽंबिकेपूर्वे ॥ अं
गइत्याहे च ॥ अनुदात्ते च कुधपरे ॥ ६ ॥ अवपथासि च ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥

अष्टा०　अवङ् स्फोटायनस्य ॥ इन्द्रे च नित्यं ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं ॥ आङोनुनासिकश्छं　व्या०
दसि ॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ऋत्यकः ॥ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ई३ चा
क्रवर्मणस्य ॥ दिव उत् ॥ एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलि ॥ स्यश्छंदसि ब　व्या ४
हुलम् ॥ सोचि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ सुट्कात्पूर्वः ॥ अड्भ्यासव्यवायेपि ॥ संपरि　५६
५६　युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ समवाये ॥ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥
च ५　किरतौ लवने ॥ ७ ॥ हिंसायां प्रतेश्च ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ कुस्तुंबुरूणि
जातिः ॥ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ आस्पदं
प्रतिष्ठायां ॥ आश्चर्यमनित्ये ॥ वर्चस्केवस्करः ॥ अपस्करो रथांगं ॥ विष्किरः श

४८

विकिरो १

कुर्निर्वा ॥ न्हस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी ॥ म
स्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ कास्तीराजस्तुंदे नगरे ॥ कारस्करो वृक्षः ॥ पा
रस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जं ॥ कर्षात्वतो घञो ऽंत उदात्तः ॥
उंछादीनां च ॥ ८ ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ धातोः ॥ चितः ॥ तद्धितस्य ॥
कितः ॥ तिसृभ्यो जसः ॥ चतुरः शसि ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ अंतो
दात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानं ॥
ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ अष्टनो दीर्घात् ॥ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ उदात्तय
णो हल्पूर्वात् ॥ नोङ्धात्वोः ॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ नामन्यतरस्यां ॥ ङ्याश्छंदसि

अ० ८० बहुलं॥षड्भ्यश्चतुर्भ्योहलादिः॥झल्युपोत्तमम्॥१५॥विभाषाभाषायां॥नगोश्व ८०
न्साववर्णोराडुड्ञुड्ढ्वः॥दिवोझल्॥नचोन्यतरस्यां॥तित्स्वरितं॥तास्य
नुदात्तेन्ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमहन्विङोः॥आदिःसिचोन्यतरस्यां॥
स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि॥अभ्यस्तानामादिः॥अनुदात्तेच॥सर्वस्यसुपि॥भी
८७ ह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरांप्रत्ययात्पूर्वपिति॥लिति॥आदिर्णमुल्यन्य ८७ य
तरस्यां॥अचःकर्तृयकि॥थलिचसेटीडुंतोवा॥ञ्नित्यादिर्नित्यं॥आमंत्रितस्य
च॥पथिमथोःसर्वनामस्थाने॥अंतश्चतवैयुगपत्॥१०॥क्षयोनिवासे॥
जयकरणं॥वृषादीनांच॥संज्ञायामुपमानं॥निष्ठाचद्व्यजनात्॥शुष्कधृष्टो॥

आशितः कर्त्ता ॥ रिक्ते विभाषा ॥ जुष्टार्पिते च छंदसि ॥ नित्यं मंत्रे ॥ युष्मदस्मदोर्ङसि ॥
ङयि च ॥ यतोनावः ॥ ईडवंदवृशंसदुहांण्यतः ॥ विभाषावेण्विं धानयोः ॥ त्यागरा
गहासकुहश्वठक्रथानां ॥ उपोत्तमं रिति ॥ चङ्यन्यतरस्यां ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां
स्त्रियां ॥ अंतोवत्याः ॥११ ॥ ईवत्याः ॥ चौ ॥ समासस्य ॥१२ ॥ एकाचश्चायोत्यपि च येन
सप्तजज्यावद्भ सवर्णे च पथासि हिंसायामनुदात्तस्य विभाषा भाषा पांक्षयर्द्वइ वत्या
स्त्रीणि ॥१ ॥ इति षष्ठोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१२ ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं ॥ तत्पु
रुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ वर्णो वर्णेष्वनेते ॥ गाधल
वणयोः प्रमाणे ॥ दायाद्यंदायादे ॥ प्रतिबंधि चिरकृच्छ्रयोः ॥ पदेपदेशे ॥ निवाते वात
त्राणे ॥ शारदेनार्त्तवे ॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ द्विगौ प्र

अष्टा०

माणे॥ गंतव्यपण्यं वाणिजे॥ मात्रोपज्ञोपक्रमछायेनपुंसके॥ सुखप्रिययोर्हिते॥
प्रीतौ च॥ स्वं स्वामिनि॥ पत्यावैश्वर्ये॥ न भूवाक्चिद्दिधिषु॥ वा भुवनं॥१॥ आशंकाबा
धनेदीयःसुसंभावने॥ पूर्वं भूतपूर्वे॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामी
प्ये॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु॥ श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये॥ कुमा
र्श्च॥ आदिः प्रत्येनसि॥ पूगेष्वन्यतरस्यां॥ इगंतकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ॥
बह्वन्यतरस्यां॥ दिष्टिवितस्त्योश्च॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात्॥ परिप्रत्युपा
पा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु॥ राजन्यबहुवचनद्वंद्वेंधकवृष्णिषु॥ संख्या॥ आचार्योपस
र्जनश्चांतेवासी॥ कार्तकौजपादयश्च॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभा

ध्या०

४८

४८

ना२

रतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु॥ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे॥ उष्ट्रः सादिवाम्योः॥ २॥ गोसादसा
दिसारथिषु॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलक
द्रूःपण्यकंबलो दासीभाराणां च॥ चतुर्थी तदर्थे॥ अर्थे॥ क्ते च॥ कर्मधारये निष्ठा॥
अहीने द्वितीया॥ तृतीया कर्मणि॥ गतिरनंतरः॥ तादौ च निति कृत्यतौ॥ तवै चांतश्च
युगपत्॥ अनिगंतोंचतौ वप्रत्यये॥ न्यधी च॥ ईषदन्यतरस्यां॥ हिरण्यपरिमाणं ध
ने॥ प्रथमोचिरोपसंपत्तौ॥ कतरकतमौ कर्मधारये॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः॥ रा
जा च॥ षष्ठी प्रत्येनसि॥ क्ते नित्यार्थे॥ ग्रामः शिल्पिनि॥ राजा च प्रशंसायां॥ आदि
रुदात्तः॥ सप्तमीहारिणौ॥ धर्म्येऽहरणे॥ युक्ते च॥ विभाषाध्यक्षे॥ पापं च शिल्पिनि॥

अष्टा० गोत्रांतेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ अंगानि मैरेये ॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ गोबि ध्या०
डालसिंहसैंधवेषूपमाने ॥ अके जीविकार्थे ॥ प्राचां क्रीडायां ॥ अणि नियुक्ते ॥ शिल्पि
नि चाकृञः ॥ संज्ञायां च ॥ गोतंतियवं पाले ॥ णिनि ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥४॥
युक्तारोह्यादयश्च ॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ अंत्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ग्रामेनिवसंतः ॥ ५९
५९ घोषादिषु च ॥ छात्र्यादयः शालायां ॥ प्रस्थेवृद्धमकर्क्यादीनां ॥ मालादीनां च ॥ अम
हन्नवं नगरेनुदीचां ॥ अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलं ॥ २६
अंतः ॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ कुमार्यां वयसि ॥ उदकेकेवले ॥
द्विगौ क्रतौ ॥ सभायां नपुंसके ॥ पुरे प्राचां ॥ अरिष्टगौडपूर्वे च ॥५॥ न हास्तिनफल

(५१)

कमार्द्देयाः ॥ कूसूलकूपकुंभशालं बिले ॥ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥
आचार्योपसर्जनश्चांतेवासिनि ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां ॥
उदराश्वेषुषु ॥ क्षेपे ॥ नदी बंधुनि ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां ॥ उत्तरपदादिः ॥ क
र्णो वर्णलक्षणात् ॥ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ कंठपृष्ठग्रीवाजंघं च ॥ शृंगमवस्थायां च ॥ न
ञो जरमरमित्रमृताः ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ क्रत्वादयश्च ॥ आद्युदात्तं द्व्यछं
दसि ॥ वीरवीर्यौ च ॥ ६ ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ कंसमंथशूर्प
पाय्यकांडं द्विगौ ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ कंथा च ॥ आदिश्चिहणादीनां ॥ चेलखे
टकटुककांडं गर्हायां ॥ चीरमुपमानं ॥ पललसूपशाकं मिश्रे ॥ कूलसूदस्थलकर्षाः

५५१० संज्ञायां॥अकर्मधारयेराज्यं॥वर्ण्यादयश्च॥पुत्रःपुंभ्यः॥नाचार्यराजर्त्विक्संयु ५५०

क्तज्ञात्याख्येभ्यः॥चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः॥षट्चकांडादीनि॥कुंडंवनं॥प्रकृत्याभगा

लं॥शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्॥गतिकारकोपपदात्कृत्॥उभेवनस्पत्या

५० दिषुयुगपत्॥७॥देवताद्वंद्वेच॥नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिषु॥अं ५०

तः॥थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां॥सूपमानात्क्तः॥संज्ञायामनाचितादीनां॥प्रवृद्धादी

च नां॥कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि॥इत्थंभूतेनकृतमितिच॥अनोभावकर्मवचनः॥

मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः॥सप्तम्याःपुण्यं॥ऊनार्थ

कलहंतृतीयायाः॥मिश्रंचानुपसर्गमसंधौ॥नञोगुणप्रतिषेधेसंपाद्यर्हहि

ता लमर्थास्तद्धिताः ॥ ययतोश्चातदर्थे ॥ अच्कावशक्तौ ॥ आक्रोशे च ॥ संज्ञायां ॥ कृत्यो
केष्णुच्चार्वादयश्च ॥ ८ ॥ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ॥ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः
प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ संख्यायाः स्तनः ॥ विभाषा छंदसि ॥ संज्ञायां मि
त्राजिनयोः ॥ व्यवायिनोंतरं ॥ मुखं स्वांगं ॥ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूल
मुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ निष्ठोपमानादन्यतरस्यां ॥ जातिकालसुखादिभ्योनाच्छा
दनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ वा जाते ॥ नञ्सुभ्यां ॥ कपि पूर्वं ॥ ह्रस्वांतेंत्यात्पू
र्वं ॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ न गुणादयोवयवाः ॥ उपसर्गात्स्वांगं ध्रुवमप
र्शु ॥ वनं समासे ॥ अंतः ॥ अंतश्च ॥ ९ ॥ न निविभ्यां ॥ परेरभितोभावि मंडलं ॥ प्रा

अष्टा०

हस्वांगसंज्ञायां ॥ निरुदकादीनि च ॥ अभेर्मुखम् ॥ अपाच्च ॥ स्फिगपुतवीणांजोध्व ध्वा०
कुक्षिसीरनामनाम च ॥ अधेरुपरिस्थं ॥ अनोरप्रधानकनीयसी ॥ पुरुषश्चान्वा
दिष्टः ॥ अतेरकृत्पदे ॥ नेरनिधाने ॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ उपाद्व्यजजिनमगौरा ६३
दयः ॥ सोरवक्षेपणे ॥ विभाषोत्पुच्छे ॥ द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ सक्थं चा ५१
२१ क्रान्तात् ॥ परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १० ॥ बहुव्रीहावान्तोद्वागोत्रपुचकारोनहस्तिन
कुलतीरदेवता विभाषान्ततिविभ्यामेकोनविंशतिः ॥ इति षष्ठोध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ ॥ अलुगुत्तरपदे ॥ पंचम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ओजःसहोम्भस्तमसस्तृती
यायाः ॥ मनसः संज्ञायां ॥ अज्ञायिनि च ॥ आत्मनश्च पूरणे ॥ वैयाकरणाख्यायां

५

चतुर्थ्याः ॥ परस्य च ॥ हलदंतात्सप्तम्याः संज्ञायां ॥ कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ मध्या
द्गुरौ ॥ अमूर्द्धमस्तकात्स्वांगादकामे ॥ बंधे च विभाषा ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलं ॥ प्रावृट्
शरत्कालदिवां जे ॥ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ शयवा
सवासिष्वकालात् ॥ नेसिद्धबध्नातिषु च ॥ स्थे च भाषायां ॥ १ ॥ षष्ठ्या आक्रोशे ॥ पुत्रे
न्यतरस्यां ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः ॥ विभाषा स्वसृपत्योः ॥ आनङृतो द्वंद्वे ॥ दे
वताद्वंद्वे च ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ इद्वृद्धौ ॥ दिवो द्यावा ॥ दिवसश्च पृथिव्यां ॥ उषा
सोषसः ॥ मातरपितरावुदीचां [illegible] ॥ पितरामातरा च छंदसि ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषि
तपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ तसिलादिष्वाकृत्वे

रा२

मानिनि २

अष्टा०

सुचः॥ क्यङ्मानिनोश्च॥ नकोपधायाः॥ संज्ञापूरण्योश्च॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याध्या॰
रक्तविकारे॥ स्वांगाच्चेतो॰॥ २॥ जातेश्च॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु॥ घरूपक
ल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योनेकाचो ह्रस्वः॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां॥
उगितश्च॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ द्व्यष्टनः संख्यामबहुव्रीह्यशीत्या ४
५२ योः॥ त्रेस्त्रयः॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु॥ ५२
वा शोकष्यञ्रोगेषु॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु॥ पद्यत्यतदर्थे॥ हिमकाषिहतेषु
च॥ ऋचः शे॥ वा घोषमिश्रशब्देषु॥ उदकस्योदः संज्ञायां॥ पेषंवासवाहनधिषु च॥
एकहलादौ पूरयितव्येन्यतरस्यां॥ मंथौदनसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च॥ ३॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ एक तद्धिते च ॥ ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं ॥ त्वे च ॥ इष्टकेषी
कामालानां चिततूलभारिषु ॥ खित्यनव्ययस्य ॥ अरुर्द्विषदजंतस्य मुम् ॥ इच ए
काचोंऽप्रत्ययवच्च ॥ वाचंयमपुरंदरौ च ॥ कारे सत्यागदस्य ॥ श्येनतिलस्य पाते ञे ॥ रात्रेः
कृति विभाषा ॥ नलोपो नञः ॥ तस्मान्नुडचि ॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकु
लनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ नगोऽप्राणिष्वन्य
तरस्यां ॥ सहस्य सः संज्ञायां ॥ ग्रंथांताधिके च ॥ द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ४ ॥ अव्ययीभा
वे चाकाले ॥ वोपसर्जनस्य ॥ प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ समानस्य छंदस्यमूर्द्धप्र
भृत्युदर्केषु ॥ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु ॥

अष्टा० चरणेब्रह्मचारिणि॥तीर्थेये॥विभाषोदरे॥दृग्दृशवतुषु॥इदंकिमोरीश्की॥आस ध्या०
र्वनाम्नः॥विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यंचतावप्रत्यये ॥समःसमि॥तिरसस्तिर्यलोपे॥
सहस्यसध्रिः॥सधमादस्थयोश्छंदसि॥द्व्यंतरुपसर्गेभ्योपईत्॥ऊदनोर्देशे॥अ
षष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्यदुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागछेषु॥अर्थेवि
५३ भाषा॥५॥कोःकत्तत्पुरुषेचि॥रथवदयोश्च॥तृणेचजातौ॥कापथ्यक्षयोः॥ईष ५३
दर्थे॥विभाषापुरुषे॥कवंचोष्णे॥पथिचछंदसि॥पृषोदरादीनियथोपदिष्टं॥सं
ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहनन्यतरस्यांङौ॥ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणः॥सहिवहोरो
दवर्णस्य॥साढ्येसाढ्वासाढेतिनिगमे॥संहितायां॥कर्णेलक्षणस्याविष्टाष्टपंचम

(53)

प३

ए॥ भिन्नछिन्नछिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ॥ वनगिर्योः
संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनां॥ वले॥ मतौ बह्वचोनजिरादीनां॥ शरादीनां च॥ ६॥ इको
वहेऽपीलोः॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं॥ इकः काशे॥ दस्ति॥ अष्टनः संज्ञायां॥ छं
दसि च॥ चितेः कपि॥ विश्वस्य वसुराटोः॥ नरे संज्ञायां॥ मित्रे चर्षौ॥ मंत्रे सोमाश्वेंद्रिय
विश्वदेव्यस्य मतौ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां॥ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्या
णां॥ इकः सुञि॥ द्व्यचोस्तस्तिङः॥ निपातस्य च॥ अन्येषामपि दृश्यते॥ चौ॥ संप्रसार
णस्य॥ ७॥ अलुक्षष्ठ्यांतरिकोव्ययीक्तोः कृदिकौ एकोनविंशतिः॥ इति षष्ठोध्यायस्य वहं६७
तृतीयः पादः॥ अंगस्य॥ नमसं॥ हलः॥ नामि॥ नतिसृचतसृ॥ छंदस्युभयथा॥ नृ च॥

आष्टा० नोपधायाः॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ॥ वाषपूर्वस्य निगमे॥ सांतमहतः संयोगस्य॥ ध्या०
अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ॥
सौ च॥ अत्वसंतस्य चाधातोः॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति॥ अज्झनगमां स
नि॥ तनोतेर्विभाषा॥ क्रमश्च क्त्वि॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके च॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामु ५४
५४ पधायाश्च॥१॥ राल्लोपः॥ असिद्धवदत्राभात्॥ श्नान्नलोपः॥ अनिदितां हल उपधा
यां क्ङिति॥ दंशसंजस्वंजां शपि॥ रंजेश्च॥ घञि च भावकरणयोः॥ स्यदो जवे॥ अ
वोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः॥ नांचेः पूजायां॥ क्तिस्कंदिस्यंदोः॥ जांतनशां विभाषा॥
भंजेश्च चिणि॥ शास इदङ्हलोः॥ शा हौ॥ हंतेर्जः॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्या

द्दीनामनुनासिक्क्लोपोझलि क्ङिति ॥ वाल्यपि ॥ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ गमः क्वौ ॥ २॥ विड्व
नोरनुनासिकस्यात् ॥ जनसनखनांसञ्झलोः ॥ ये विभाषा ॥ तनोतेर्यकि ॥ सनः
क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ आर्द्धधातुके ॥ भ्रस्जोरोपधयोरमन्यतरस्यां ॥
अतो लोपः ॥ यस्य हलः ॥ क्यस्य विभाषा ॥ णेरनिटि ॥ निष्ठायां सेटि ॥ जनिता मंत्रे ॥
शमिता यज्ञे ॥ अयामंताल्वाय्येत्विष्णुषु ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ विभाषापः ॥ युप्लुवो
र्दीर्घश्छंदसि ॥ क्षियः ॥ निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ३॥ वाक्रोशदैन्ययोः ॥ स्यसिच्सीयु
ट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ दीङो युडचि क्ङि
ति ॥ आतो लोप इटि च ॥ ईद्यति ॥ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ एर्लिङि ॥ वान्य

अ ४० स्यसंयोगादेः ॥ न ल्यपि ॥ मयतेरिदन्यतरस्यां ॥ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ आडजा ६५०
दीनां ॥ छंदस्यपि दृश्यते ॥ न माङ्योगे ॥ बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपि ॥ इरयोरे ॥ अचि
श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ स्त्रियाः ॥ वाम्शसोः ॥८०॥ ॥
इणो यण् ॥ एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य ॥ ओः सुपि ॥ वर्षाभ्वश्च ॥ न भूसुधियोः ॥ ५५
५५ छंदस्युभयथा ॥ हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥
दोषो णौ ॥ वा चित्तविरागे ॥ मितां ह्रस्वः ॥ चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम् ॥ खचि ह्र
स्वः ॥ ह्लादो निष्ठायां ॥ छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य ॥ इस्मन्त्रन्क्विषु च ॥ गमहनजनख
नघसां लोपः क्ङित्यनङि ॥ तनिपत्योश्छंदसि ॥ घसिभसोर्हलि च ॥१००॥ हुझल्

(57)

५

भ्यो हेर्धिः ॥ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ अङितश्च ॥ चिणो लुक् ॥ अतो हेः ॥ उतश्च
प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ नित्यं करोतेः ॥ ये च ॥ अत उ
त्सार्वधातुके ॥ श्नसोरल्लोपः ॥ श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ई हल्यघोः ॥ दरिद्रस्य ॥ भियो
न्यतरस्यां ॥ जहातेश्च ॥ आ च हौ ॥ लोपो यि ॥ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ अत ए
कहल्मध्येनादेर्लिटि ॥ थलि च सेटि ॥ तृफलभजत्रपश्च ॥ राधो हिंसायां ॥ वॄ
जृभ्रमुत्रसां ॥ फणां च सप्तानां ॥ न शसददवादिगुणानां ॥ अर्वणस्त्रसावनञः ॥
मघवा बहुलम् ॥ भस्य ॥ पादः पत् ॥ वसोः संप्रसारणम् ॥ वाह ऊठ् ॥ श्वयुवमघो
नामतद्धिते ॥ अल्लोपोनः ॥ षपूर्वहंधृतराज्ञामणि ॥ विभाषा ङिश्योः ॥ न संयोगा

अष्टा०

द्वमंतात्॥अचः॥उदईत्॥आतोधातोः॥७॥मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥तिविंशतेर्डिति॥ ध्या०
टेः॥नस्तद्धिते॥अन्हष्टखोरेव॥ओर्गुणः॥ढेलोपोकद्र्वाः॥यस्येतिच॥सूर्यतिष्याग
स्त्यमत्स्यानांयउपधायाः॥हलस्तद्धितस्य॥आपत्यस्यचतद्धितेनाति॥क्यच्व्योश्च॥
बिल्वकादिभ्यश्छस्यलुक्॥तुरिष्ठेमेयःसु॥टेः॥स्थूलदूरयुवन्हस्वक्षिप्रक्षुद्राणां ५६
यणादिपरंपूर्वस्यंगुणः॥प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां
प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृंदाः॥बहोर्लोपोभूचबहोः॥इष्ठस्ययिट्च॥ज्यादा
दीयसः॥८॥रऋतोहलादेर्लघोः॥विभाषर्जोश्छंदसि॥प्रकृत्यैकाच्॥इनण्यन
पत्ये॥गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च॥संयोगादिश्च॥अन्॥येचाभावकर्म

६ च
५६

७

णोः॥ आत्माध्वानौ खे॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः॥ ब्राह्मोऽजातौ॥ कार्मस्ताच्छील्ये॥ औ
क्षमनपत्ये॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौ
णहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि॥ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिर
ण्ययानि छंदसि॥ १॥ अंगस्य रोहिडूनो र्वीक्रौत्रौणौ हुश्लुभ्यः स्थलि च मेत्रे षु रन्मे
तः पंचदश॥ २॥ इति षष्ठोध्यायस्य चतुर्थोध्यायः॥ ४॥ युवोरनाकौ॥ आयनेयीनीयि
यः फढखछघां प्रत्ययादीनां॥ झोंऽतः॥ अदभ्यस्तात्॥ आत्मनेपदेष्वनतः॥ शीङो
रुट्॥ वेत्तेर्विभाषा॥ बहुलं छंदसि॥ अतो भिस ऐस्॥ बहुलं छंदसि॥ नेदमदसोर
कोः॥ टाङसिङसामिनात्स्याः॥ ङेर्यः॥ सर्वनाम्नः स्मै॥ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ॥ पूर्वा

आष्टा०

द्विभ्योन वभ्योवा॥ जसः शी॥ औङ आपः॥ नपुंसकाच्च॥ जश्शसोः शिः॥१॥ अष्टा
भ्य औश्॥ षड्भ्यो लुक्॥ स्वमोर्नपुंसकात्॥ अतोम्॥ अड्डुतरा [illegible] द्विभ्यः पंचम्यः॥
ने तराच्छंदसि॥ युष्मद्स्मद्भ्यां ङसोश्॥ ङे प्रथम योरम्॥ शसोन॥ भ्यसोभ्यम्॥
पंचम्या अत्॥ एकवचनस्य च॥ सामाकं॥ आत औणलः॥ तुह्योस्तातङ्गाशिष्यन्यत
रस्याम्॥ विदेः शतुर्वसुः॥ समासेन ञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ क्त्वापि छंदसि॥ सुपां सुलुक्
पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥ अमो मश्॥ र॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु॥ ध्वमोध्वा
त्॥ यजध्वैनमिति च॥ तस्य तात्॥ तप्तनप्तनथनाश्च॥ इदंतो मसि॥ क्त्वो यक्॥ इ
ष्ट्वीनमिति च॥ स्नात्व्यादयश्च॥ आज्जसेरसुक्॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्री

ध्या०

५७

५७

(59)

७

तोक्यचि॥आमिसर्वनाम्नःसुट्॥त्रेस्त्रयः॥ह्रस्वनद्यापोनुट्॥षट्चतुर्भ्यश्च॥
श्रीग्रामण्योश्छंदसि॥गोःपादांते॥इदितोनुम्धातोः॥शेमुचादीनां॥मस्जिनशो
र्झलि॥रधिजभोरचि॥नेट्यलिटिरधेः॥रभेरशब्लिटोः॥लभेश्च॥आङोयि॥
उपात्प्रशंसायां॥उपसर्गात्खल्घञोः॥नसुदुर्भ्यांकेवलाभ्याम्॥विभाषाचिण्ण
मुलोः॥उगिदचांसर्वनामस्थानेधातोः॥युजेरसमासे॥नपुंसकस्यझलचः॥इको
चिविभक्तौ॥तृतीयादिषुभाषितपुंस्कंपुंवद्गालवस्य॥अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामन
ङुदात्तः॥छंदस्यपिदृश्यते॥ईचद्विवचने॥नाभ्यस्ताच्छतुः॥वानपुंसकस्य॥आच्छी
नद्योर्नुम्॥४॥शप्श्यनोर्नित्यं॥सावनडुहः॥दृक्स्ववस्स्वतवसांछंदसि॥दिवऔत्॥

७ आ॰ १ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ इतोत्सर्वनामस्थाने ॥ थोन्थः ॥ भस्यटेर्लोपः ॥ पुंसोसुङ् ॥ ध्या॰
गोतोणित् ॥ णलुत्तमो वा ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥ अनङ् सौ ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोनेहसां
च २ च ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ स्त्रियाँ ॥ विभाषा तृतीयादिष्वचि ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ अ
५८ म्संबुद्धौ ॥ ऋत इद्धातोः ॥ ५ ॥ उपधायाश्च ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ बहुलं छंदसि ॥ दी ५८
युवोरस्त्राभ्योनौपोरघिजमोस्यपूर्वस्यनोहृपधायास्त्रीलिं ॥ ॥ इति सप्तमोध्या
यस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ अतो ल्रांतस्य ॥ वदव्रजहलंत
स्याचः ॥ नेटि ॥ ह्म्यंतक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ अतो हला
देर्लघोः ॥ नेड्वशि कृति ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ एकाच उपदेशे [illegible]नुदा

६०

त्तात्॥श्र्युकः किति॥सनि ग्रहगुहोश्च॥कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि॥श्वीदितो
निष्ठायां॥यस्य विभाषा॥आदितश्च॥विभाषा भावादिकर्मणोः॥क्षुब्धस्वांत
ध्वांतलग्नम्लिष्टविरिब्धफांटबाढानि मंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वराना
यासकृच्छ्रेषु॥धृषिशसी वैयात्ये॥दृढस्थूलबलयोः॥१॥प्रभौ परिवृढः॥कृच्छ्रग
हनयोः कषः॥घुषिरविशब्दने॥अर्देः संनिविभ्यः॥अभेश्चाविदूर्ये॥णेरध्य
यने वृत्तं॥वादांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः॥रुष्यमत्वरसंघुषास्वनां॥हृ
षेर्लोमसु॥अपचितश्च॥ह्रुह्वरेश्छंदसि॥अपरिह्वृताश्च॥सोमे ह्वरितः॥ग्रसि
तस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरू

अ ष्टा॰ ल्वक्त्लवक्त्रीरुज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च॥ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः॥ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः॥ वृतोवा॥ नलिङि॥ सिचिच परस्मैपदेषु॥ २॥ इट् स[illegible]नि वा॥ लिङ्‌सिचोरात्मनेपदेषु॥ ऋतश्च संयोगादेः॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा॥ रधादिभ्यश्च॥ निरः कुषः॥ इण्निष्ठायां॥ तीषसहलुभरुषरिषः॥ सनीवंतर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां॥ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः॥ पूङश्च॥ वसतिक्षुधोरिट्॥ अंचेः पूजायां॥ लुभो विमोहने॥ जॄव्रश्च्योः क्त्वि॥ उदितो वा॥ सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः॥ गमेरिट्‌परस्मैपदेषु॥ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः॥ तासि च क्लृपः॥ ३॥ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्॥

५५०

५१ ५१

६७

उपदेशेऽयेत्वतः ॥ अतो भारद्वाजस्य ॥ बभूथाततंथजगृह्मववर्थेति निगमे ॥ वि
भाषा सृजिदृशोः ॥ इउस्वर्णिव्ययतीनां ॥ वस्विक्षाजाहुसां ॥ विभाषागमहनवि
दविशां ॥ सनिंससनिवांसं ॥ अद्वत्तोस्ये ॥ अंजेः सिचि ॥ स्नुक्रुधुञ्भ्यः परस्मै
पदेषु ॥ यमरमनमातां सक्च ॥ स्मिपूङ्ज्वशां सनि ॥ द्विरश्व पंचभ्यः ॥ रुदादि
भ्यः सार्व धातुके ॥ ईशः से ॥ ईडजनोर्ध्वे च ॥ निङः सलोपो नेत्वस्य ॥ अतो ये
यः ॥ ४ ॥ आतो ङितः ॥ आने मुक् ॥ ई[illegible]दासः ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥ रायो हलि ॥
युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ द्वितीयायां च ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ योऽचि ॥
शेषे लोपः ॥ मपर्यंतस्य ॥ युवावौ द्वि[illegible] ॥ यूयवयौ जसि ॥ त्वाहौ सौ ॥ तुभ्यम
वचने

अ ५० ह्योउ॰यि ॥ तवममौ ङसि ॥ त्वमावेकवचने ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ त्रिचतुरोः स्त्रि ध्य०
यां तिसृचतसृ ॥ अचि र ऋतः ॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ त्यदादीनामः ॥
किमः कः ॥ कुतिहोः ॥ क्वाति ॥ तदोः सः सावनंत्ययोः ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ इदमो
मः ॥ दश्च ॥ यः सौ ॥ इदोय् पुंसि ॥ अनाप्यकः ॥ हलि लोपः ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ अचो ६०
ञ्णिति ॥ अत उपधायाः ॥ तद्धितेष्वचामादेः ॥ किति च ॥ ढे ॥ सिचि प्रभावि ट्स ६०
न्यच स्तास्वा तोडि॰ तो जराया अष्टादश ॥ ॥ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
देविकाशिंशपादित्यवाड् दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादे
रियः ॥ न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ द्वारादीनां च ॥ न्यग्रोधस्य च केव

वत्सस्य ॥ न कर्मव्यतिहारे ॥ स्वागतादीनां च ॥ श्वादेरिञि ॥ पदांत[illegible]स्यान्यतरस्यां ॥
उत्तरपदस्य ॥ अवयवादृतोः ॥ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ दिशोमद्राणां ॥ प्राचां
ग्रामनगराणां ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ वर्षस्याभविष्यति ॥ परिमाणां
तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ जे प्रोष्ठपदानां ॥ हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य च ॥ अनुशति
कादीनां च ॥२॥ देवताद्वंद्वे च ॥ नेंद्रस्य परस्य ॥ दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ प्राचां नगरांते ॥
जंगलधेनुवलजांतस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ ना
प्र ७ तः परस्य ॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणा
नां ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ हनस्तोचिण्णलोः ॥ आतो युक्चिण्कृतोः ॥

अष्ट० नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ जनिवध्योश्च ॥ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुक्णौ ॥ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ वो विधूनने जुक् ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ भियो हेतुभये षुक् ॥ २ ॥ स्फायो वः ॥ शदेरगतौ तः ॥ रुहः पोन्यतरस्यां ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ न यासयोः ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ अभाषितपुंस्काच्च ॥ आदाचार्याणां ॥ ठस्येकः ॥ इसुसुक्तान्तात्कः ॥ चजोः कु घिण्यतोः ॥ न्यङ्क्वादीनां च ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ अभ्यासाच्च ॥ हेरचङि ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ विभाषा चेः ॥ न क्वादेः ॥ अजिव्रज्योश्च ॥ ३ ॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ प्रयाजा

स्य १

६१

६१ ५०

63

७

नुयाजौ यज्ञांगे ॥ वंचेर्गतौ ॥ ओक उचः के ॥ ण्य आवश्यके ॥ यजयाचरुचप्रवचर्च

श्च ॥ वचोऽशब्दसंज्ञायां ॥ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ घोर्लोपो लेटि

वा ॥ ओतः श्यनि ॥ क्सस्याचि ॥ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दंत्ये ॥ शमामष्टानां

दीर्घः श्यनि ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ इषुगमियमां छः ॥ पाघ्राध्मा

स५ स्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयशी

दाः ॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ४ ॥ मीनातेर्निगमे ॥ मिदेर्गुणः ॥ जुसि च ॥ सार्व

धातुकार्द्धधातुकयोः ॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ पुगंतलघूपधस्य च ॥ नाभ्यस्तस्याचि घु २

पिति सार्वधातुके ॥ भूसुवोस्तिङि ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ गुणोऽपृक्ते ॥

तृणह इम् ॥ ब्रुव ईट् ॥ यङो वा ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥
बहुलं छन्दसि ॥ हृदश्वांपंचभ्यः ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ अदः सर्वेषां ॥ ५ ॥ अतोदीर्घो
यञि ॥ सुपि च ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ ओसि च ॥ आङि चापः ॥ संबुद्धौ च ॥ अंबार्थनद्यो
र्ह्रस्वः ॥ ह्रस्वस्य गुणः ॥ जसि च ॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः ॥ घेर्ङिति ॥ आण्नद्याः ॥
याडापः ॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां ॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ इ
दुद्भ्यां ॥ औत् ॥ अच्च घेः ॥ आङो नाऽस्त्रियां ॥ दे विवाद्देवतास्कायोभुजमीनातेरतोहीघोविं
त्रातिः ॥ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ नाग्लोपिशा
स्वृदितां ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां ॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यास

८

स्य॥तिष्ठतेरित्॥जिघ्रतेर्वा॥उऋत्॥निस्वं छंदसि॥दयतेर्दिगि लिटि॥ऋतश्च संयोगादे
र्गुणः४॥ऋच्छत्यॄतां॥श्नृ दॄप्रां ह्रस्वो वा॥केऽणः॥न कपि॥आपोऽन्यतरस्याम्॥ऋदृशोऽङि गु
णः॥अस्यतेस्थुक्॥श्वयतेरः॥पतः पुम्॥वचउम्॥१॥शीङः४ सार्वधातुके गुणः॥अ
यङ्यि क्ङिति॥उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः४॥एतेर्लिङि॥अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः४॥च्वौ च॥री
ङृतः॥रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः॥यङि च॥ईघ्राध्मोः४॥अस्य च्वौ॥क्यचि
च॥अश्वनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु॥न छंदस्यपुत्रस्य॥दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्य
ब ग्र क्षा२ ति रिषण्यति॥अश्वाघस्यात्॥देवसुम्नयोर्यजुषि काठके॥कव्यध्वर पृतनस्यर्चि लोपः४॥
घति स्यति मास्थामित्ति किति॥२॥शाछोरन्यतरस्याम्॥दधातेर्हिः॥जहातेश्च क्त्वि॥विभाषा

१ अवोभि॥ सः स्यार्धधातुके॥ तासस्त्योर्लोपः॥ रि च॥ ह एति॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः॥ ३

छंदसि॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च॥ होदध्वोः॥ अच उपसर्गात्तः॥ सनिमी
माघुरभलभशकपतपदामच इस्॥ आप्ज्ञप्यृधामीत्॥ दंभ इच्च॥ मुचोऽकर्मकस्य गुणो
वा॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ ह्रस्वः॥ हलादिः शेषः॥ शर्पूर्वाः खयः॥ कुहोश्चुः॥ न कवतेर्य
ङि॥ छंदसि॥ दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यद
त्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगंती
ति च॥ उरत्॥ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं॥ व्यथो लिटि॥ दीर्घ इणः किति॥ अत आदेः॥
तस्मान्नुड् द्विहलः॥ अश्नोतेश्च॥ भवतेरः॥ ससूवेति निगमे॥ निजां त्रयाणां गुणः
श्लौ॥ भृञामित्॥ अर्तिपिपर्त्योश्च॥ बहुलं छंदसि॥ सन्यतः॥ ओः पुयण्ज्यपरे॥ [illegible]॥

१ तोदवि ५

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ गुणो यङ्लुकोः ॥ दीर्घोऽकितः ॥ नीग्वंचुस्रं
सुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कंदां ॥ नुगतोनुनासिकांतस्य ॥ जपजभदहदशभंजपशां च ॥
चरफलोश्च ॥ उत्परस्यातः ॥ ति च ॥ रीगृदुपधस्य च ॥ रुग्रिकौ च लुकि ॥ ऋतश्च ॥ सन्व
ल्लघुनि चङ्परेनग्लोपे ॥ दीर्घो लघोः ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां ॥ विभाषावे
ष्टिचेष्ट्योः ॥ ई च गणः ॥ ५ ॥ णौ च स्रीङ् शाछोः शर्पूर्वाः स्तवतिसपादशा ॥ ॥७४॥ इति सप्त
माध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ सप्तमोध्यायः ॥७॥ अस्टपत् ॥ ॥ सर्वस्य द्वे ॥ तस्य परमाम्रे
डितं ॥ अनुदात्तं च ॥ नित्यवीप्सयोः ॥ परेर्वर्जने ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ उपर्य
ध्यधसः सामीप्ये ॥ वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ एकं बहु

व्रीहिवत्॥ आबाधे च॥ कर्मधारयवदुत्तरेषु॥ प्रकारे गुणवचनस्य॥ अकृच्छ्रे प्रियसुख
योरन्यतरस्यां॥ यथास्वे यथायथं॥ द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयो
गाभिव्यक्तिषु॥ पदस्य॥ पदात्॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ॥ आमंत्रितस्य च॥ युष्मद
स्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ॥ १॥ बहुवचनस्य वस्नसौ॥ तेमयावेक
वचनस्य॥ त्वामौ द्वितीयायाः॥ न चवाहाहैवयुक्ते॥ पश्यार्थैश्चानालोचने॥ सपूर्वायाः
प्रथमाया विभाषा॥ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः॥ तिङ् अतिङः॥ न लुट्॥ निपा
तैर्यद्यदिहंतकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तं॥ नह प्रत्यारंभे॥ सत्यं प्रश्ने॥ अंगाप्रातिलोम्ये॥
हि च॥ छंदस्यनेकमपि साकांक्षं॥ यावद्यथाभ्यां॥ पूजायां नानंतरं॥ उपसर्गव्यपेतं च॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायां ॥ अहो च ॥ २ ॥ शेषे विभाषा ॥ पुरा च परीप्सायां ॥ नन्वित्यनुज्ञैष
णायां ॥ किंक्रियाप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धं ॥ लोपे विभाषा ॥ एहिमन्येप्रहासे ऌट् ॥ जात्व
पूर्वं ॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरं ॥ आहो उताहो चानंतरं ॥ शेषे विभाषा ॥ गत्यर्थलोटा ऌण्न चेत्का
रकं सर्वान्यत् ॥ लोट् च ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमं ॥ हंत च ॥ आम एकांतरमामंत्रित
मनंतिके ॥ यद्धितुपरं छंदसि ॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ चादिषु
च ॥ चवायोगे प्रथमा ॥ हेति क्षियायां ॥ ३ ॥ अहेति विनियोगे च ॥ चाहलोप एवेत्यवधा
रणं ॥ चादिलोपे विभाषा ॥ वैवावेति च छंदसि ॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां ॥ यद्वृत्तान्नि
त्यं ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ सगतिरपि तिङ् ॥ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥

मतिर्गतौ॥तिङि चोदात्तवति॥आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥नामंत्रिते समानाधिक-
रणे सामान्यवचनं॥विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं॥४॥सर्वस्य बहुवचनस्य शेषे हेति
चतुर्दश॥ ॥इत्यष्टाध्यायस्य प्रथमः पादः॥१॥ ॥पूर्वत्रासिद्धं॥नलोपः सुप्स्वरसं-
ज्ञातुग्विधिषु कृति॥नमुने॥उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्य॥एकादेश उदात्ते-
नोदात्तः॥स्वरितो वानुदात्ते पदादौ॥नलोपः प्रातिपदिकांतस्य॥नङिसंबुद्ध्योः॥मादुप-
धायाश्च मतोर्वोयवादिभ्यः॥झयः॥संज्ञायां॥आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्व-
च्चर्मण्वती॥उदन्वानुदधौ च॥राजन्वान्सौराज्ये॥छंदसीरः॥अनोनुट्॥नाद्घस्य॥हर-
पोरोलः॥उपसर्गस्यायतौ॥ग्रोयङि॥१॥अचि विभाषा॥परेश्च घाङ्कयोः॥संयोगांत

स्य लोपः ॥ रात्सस्य ॥ धि च ॥ झलो झलि ॥ ह्रस्वादंगात् ॥ इट ईटि ॥ स्कोः संयोगाद्योरंते च ॥
चोः कुः ॥ होढः ॥ दादेर्धातोर्घः ॥ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां ॥ नहो धः ॥ आहस्थः ॥ व्रश्चभ्रस्ज
सृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ एकाचो बशो भष् झषंतस्य स्ध्वोः ॥ दधस्तथो
श्च ॥ झलां जशोंते ॥ झषस्तथोर्धोधः ॥ रा ॥ षढोः कः सि ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य
च दः ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ॥ ल्वादिभ्यः ॥ ओदितश्च ॥ क्षियो दीर्घात् ॥ श्योस्प
र्शे ॥ अंचोनपादाने ॥ दिवोविजिगीषायां ॥ निर्वाणोवाते ॥ शुषः कः ॥ पचो वः ॥ क्षायो
मः ॥ प्रस्त्योन्यतरस्यां ॥ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ नुदविदोंदत्राघ्राह्री
भ्योन्यतरस्यां ॥ न ध्याख्यापृमूर्छिमदां ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ भित्तं शकलं ॥

अष्टा० णमाधमर्ण्ये ॥ २१ ॥ नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानि छंदसि ॥ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ध्यायी०
नशेर्वा ॥ मो नो धातोः ॥ म्वोश्च ॥ ससजुषो रुः ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ अहन् ॥
रोसुपि ॥ अम्नरूधरवरित्युभयथा छंदसि ॥ भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ वसुस्रंसुध्वंस्व
नडुहां दः ॥ तिप्यनस्तेः ॥ सिपि धातो रुर्वा ॥ दश्च ॥ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ हलि च ॥ उप
धायां च ॥ न भकुर्छुरां ॥ अदसोसेर्दादु दो मः ॥ ४ ॥ एत ईद्बहुवचने ॥ वाक्यस्य टेः प्लुत
उदात्तः ॥ प्रत्यभिवादेशूद्रे ॥ दूराद्धूते च ॥ हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ गुरोरनृतोनंत्यस्याप्ये
कैकस्य प्राचां ॥ ओमभ्यादाने ॥ ये यज्ञकर्मणि ॥ प्रणवष्टेः ॥ याज्यांतः ॥ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्
वौषडावहानामादेः ॥ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ निगृह्यानु

६६

६६

योगे च ॥ आम्रेडितं भर्त्सने ॥ अंगयुक्तं तिङाकांक्षं ॥ विचार्यमाणानां ॥ पूर्वं तु भाषायां ॥ प्रति
श्रवणे च ॥ अनुदात्तं प्रश्नांतामिपूजितयोः ॥ ५ ॥ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ उपरि स्वि
दासीदिति च ॥ स्वरितमाम्रेडिते सूर्योसमंति क्रोषकुत्सने [illegible]र्सनेषु ॥ स्वियाशीःप्रैषेषु तिङा
कांक्षं ॥ अनंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ प्लुतावेव च इदुतौ ॥ एचो प्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्या
र्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ तयोर्य्वौ वचि संहितायां ई पूर्वत्रा चिषष्ठो नसन्नेत ई च्चिदिस्यस्यैतौ ॥ ६ ॥ इ
स्यति [illegible]त्वाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वं
स्यतु वा ॥ आतोटि नित्यं ॥ अनुनासिकात्स्वरोनुस्वारः ॥ समः सुटि ॥ पुमः खय्यमपरे ॥ नश्छ
व्यप्रशान् ॥ उभयथर्क्षु ॥ दीर्घादटि समानपादे ॥ नॄन्पे ॥ स्वतवान्पायौ ॥ कानाम्रेडिते ॥

७अष्टा०　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　　ध्यायी०

ढ्रोढे लोपः ॥ रोरि ॥ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ रोःसुपि ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य यो
सि ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ लोपः शाकल्यस्य ॥ ओतो गार्ग्यस्य ॥ २ ॥ उञि च प
दे ॥ हलि सर्वेषां ॥ मोनुस्वारः ॥ नश्चापदांतस्य झलि ॥ मोराजि समः क्वौ ॥ हेमपरे वा ॥ न
परे नः ॥ ङ्णोः कुक्टुक्शरि ॥ डः सिधुट् ॥ नश्च ॥ शितुक् ॥ ङमोह्रस्वादचि ङमुण्नित्यं ॥
मय उञो वो वा ॥ विसर्जनीयस्य सः ॥ शर्परे विसर्जनीयः ॥ वा शरि ॥ कुप्वोः ≍क≍पौ च ॥ सोप
दादौ ॥ इणः षः ॥ नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ २ ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ तिरसोन्यतरस्याम् ॥
द्विःत्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥ इसुसोः सामर्थ्ये ॥ नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य ॥ अतः कृ
कमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ अधः शिरसी पदे ॥ कस्कादिषु च ॥ छंदसि

६७

वा प्राम्रेडितयोः॥ कूः कूरत्करति हृधि हृतेष्वनदितेः॥ पंचम्याः परावध्यर्थे॥ पातौ च
बहुलम्॥ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु॥ इडाया वा॥ अपदांतस्य मूर्द्धन्यः॥
सहेः साडः सः॥ इण्कोः॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥ आदेशप्रत्यययोः॥ शासि
वसिघसीनां च॥ ३॥ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्॥ सः स्विदिस्वदिसहीनां च॥ प्राक्
सितादड्व्यवायेपि॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य॥ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यति
स्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसंजस्वजं॥ सदिरप्रतेः॥ स्तन्भेः॥ अवाच्चालंब
नाविदूर्ययोः॥ वेश्च स्वनो भोजने॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वजां॥
सिवादीनां वाड्व्यवायेपि॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्राणिषु॥ वेः स्कंदेरनिष्ठायां॥

अष्टा० परेश्च ॥ परिस्कंदः प्राच्यभरतेषु ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निर्विभ्यः ॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यं ॥ ध्यायी०
रुणः षीध्वंलुङ्लिटां धोंगात् ॥ विभाषेटः ॥ समासेंगुलेः संगः ॥ ॥ भीरोस्थानं ॥
अग्नेः स्तुस्तोमसोमाः ॥ ज्योतिरायुषस्तोमः ॥ मातपितभ्यांस्वसा ॥ मातुःपितुभ्यां
मन्यतरस्यां ॥ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ६८
६८ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ निनदीभ्यांस्नातेः कौशले ॥ सूत्रंप्रतिष्णातं ॥ कु
पिंजलोगोत्रे ॥ प्रष्ठोग्रगामिनि ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ छंदोनाम्नि च ॥ गवियुधिभ्यां
स्थिरः ॥ विकुशामिपरिभ्यः स्थलं ॥ अंबांबगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकुंगुमंजि
पुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ सुषामादिषु च ॥ एतिसंज्ञायामगात् ॥ नक्ष

त्रा द्वा॥५॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते॥ निसस्तपतावनासेवने॥ युष्मत्तत्ततःक्षुष्वंतःपादम्॥
यजुष्येकेषाम्॥ स्तुतस्तोमयोश्छंदसि॥ पूर्वपदात्॥ सुञः॥ सनोतेरनः॥ सहेः पृत
नर्त्ताभ्यां च॥ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनां॥ सात्पदाद्योः॥ सिचो य
ङि॥ सेधतेर्गतौ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च॥ सोढः॥ स्तंभुसिवुसहां चङि॥ सुनोते
स्यसनोः॥ सदिस्वंज्योः परस्य लिटि॥ निव्यभिभ्योड्व्यवाये वा छंदसि॥ स्तुतं सुवसो।
१ चै॥२॥ ह्रञौदुपधस्तोतिरयोभिरे ह्रस्वात्तादावेकान विंशतिः॥ ३॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृ
तीयः पादः॥ ३॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे॥ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि॥ पूर्वपदात्सं
ज्ञायामगः॥ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः॥ प्रनिरंतःशरेक्षुप्ल

वाहनमाहितात्॥

अष्टा०

क्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि॥ विभाषोषधिवनस्पतिभ्यः॥ अन्होदंता
त्॥ पानंदेशे॥ वाभावकरणयो॥ प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च॥ एकाजुत्तरपदेणः॥
हंतेरत्पूर्वस्य॥ कुमति च॥ उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्य॥ हिनुमीना॥ आनिलो
ट्॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचि
नोतिदेग्धिषु च॥ शेषेविभाषाकखादावषांतउपदेशे॥ अनितेः॥ अंतः॥१॥ उभौसा
भ्यासस्य॥ वमोर्वा॥ अंतरदेशे॥ अयनंच॥ छंदस्यृदवग्रहात्॥ नश्चधातुस्थोरुषु
भ्यः॥ उपसर्गाद्बहुलं॥ कृत्यचः॥ णेर्विभाषा॥ हलश्चेजुपधात्॥ इजादेः सनुमः॥
वानिंसनिक्षनिंदां॥ नभाभूपूकमिगमिप्यायीवेपां॥ षात्पदांतात्॥ नशेःषांतस्य॥

३+ हंतेरत्पूर्वस्य॥३

ध्यायी०

६१

पदांतस्य॥ पदव्यवायेपि॥ क्षुभ्नादिषु च॥ स्तोश्चुनाश्चुः॥ ष्टुनाष्टुः॥ न पदांताट्टोरनाम्॥
शात्॥ तोःषि॥ यरोनुनासिकेनुनासिकोवा॥ अचोरहाभ्यांद्वे॥ अनचि च॥ नादिन्याक्रो
शे पुत्रस्य॥ शरोचि॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य॥ सर्वत्र शाकल्यस्य॥ दीर्घादाचार्या
णां॥ झलांजश्झशि॥ अभ्यासेचर्च॥ खरि च॥ वावसाने॥ अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः॥
अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः॥ वा पदांतस्य॥ तोर्लि॥ उदःस्थास्तंभोः पूर्वस्य॥ झयो
होन्यतरस्याम्॥ शश्छोटि॥ हलो यमां यमि लोपः॥ झरो झरि सवर्णे॥ उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितः॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्॥ अ अ इति॥ ४ रषाभ्यांनुमोछुनो
दस्थास्तंभोरष्टौ॥६८॥ इति श्री पाणिनीयसूत्रपाठे अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥

अष्टा०

श्रीरामार्पणमस्तु ॥ ॥ यच्चदिदं युष्मदस्मदद सेवू द्विवू त्रिवूः ॥ एषांसंबोधनंनास्ति
स्त्रीपुंसापिनपुंसवे ॥ १ ॥ प्रत्यक्षेचपरोक्षेचसमीपेदूरतस्तथा ॥ सर्वनामप्रयात्नुव्यं
सर्वादिकसुहस्तमू ॥ २ ॥ ५ ॥ अहत्वापरसंतापरमगत्वादूरदेशावं ॥ नात्मानंक्लेश
यित्वाचय स्वल्पमपितद्वहु ॥ १ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
संवत् १८५१ सवे १७१६ ॥ आनंदनामसंवत्सरे माघवद्यपंचमीभानुवासरेत
द्दिवशि ॥ लक्षिमनभटनिलंभटधनगरेवासिमवूरानेलिखितंस्वार्थेप
रमार्थेलिखितं ॥ श्रीरामजयरामजयजयराम ॥ श्रीहरम्नजयहरम्न ॥

ध्यायी०

७०

७०

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ॥ श्लो ॥ यदि सुद्धमसुद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥ १ ॥ भग्नपृष्टिकटिग्रीवस्तब्धदृष्टीरधोमुखम् ॥ कष्टेन लिखितं ग्रंथं यत्नेन प्रतिपाळयेत् ॥ २ ॥ श्रीराम ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ रामचंद्र भट घनगरे ॥ श्र श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

७१

॥ हे पोथि अष्टाध्यायीचि जानिजे समाप्त ॥ पाने ७१ ॥

७१

[OrderDescription]
,CREATED=28.10.20 12:48
,TRANSFERRED=2020/10/28 at 12:58:42
,PAGES=145
,TYPE=STD
,NAME=S0003781
,Book Name=M-1030-ASHTADHYAMI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF

FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF

FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF

FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF

FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF

FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF

FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF

FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF

FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF

FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF

FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF

FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,